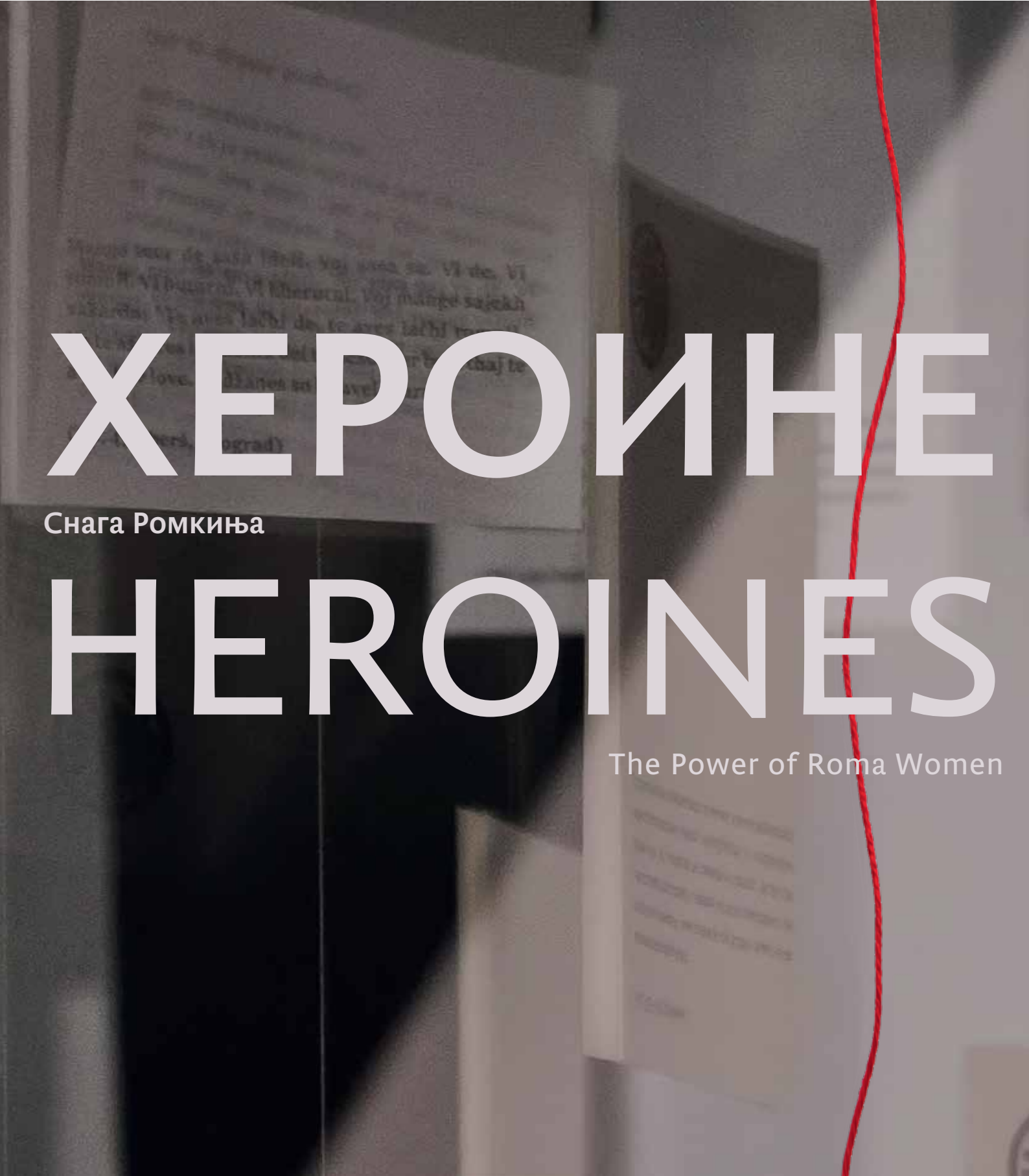
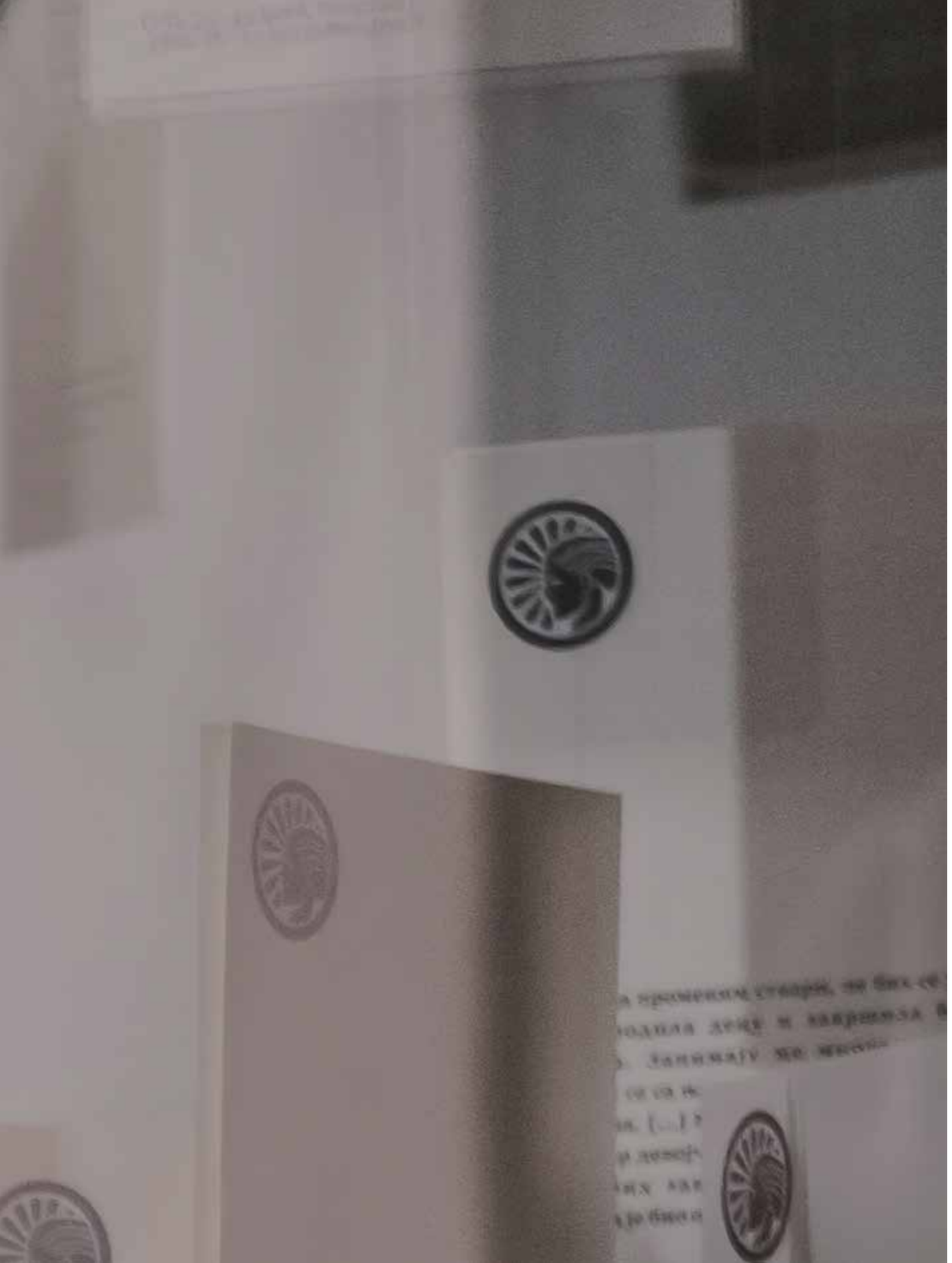

ХЕРОИНЕ

Снага Ромкиња

HEROINES

The Power of Roma Women

ХЕРОИНЕ
HEROINES

Снага Ромкиња

The Power of Roma Women

HEROINES

БЕОГРАД

КОСТОЛАЦ

ПИРОТ

полазна тачка — покретач — узори/антиузори — механизми — тачке ослонца — изазови — промена

angluni tačka — so tradel man anglal — idola/biidola — mehanizma — tačka pe savi šaj te ačhav — mangipa — arlisaripe

Издавач:
Етнографски институт САНУ,
Кнеза Михаила 36, Београд, тел. 0112636804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

За издавача:
др Бранко Бановић

Аутори каталога:
др Бојана Богдановић, др Милена Јокановић,
др Лада Стевановић и др Милош Рашић

Аутор уводног текста:
др Иван Ђорђевић (руководилац пројекта)

Чланови пројектног тима:
др Бојана Богдановић, др Лада Стевановић,
др Иван Ђорђевић, др Милош Рашић
(Етнографски институт САНУ)
др Милена Јокановић, др Марија Ђорђевић
(Филозофски факултет Универзитета у Београду)
Славица Васић Митровић, Светлана Илић,
Светлана Маринковић, Тања Гргић,
Радмила Нешић (Ромски женски центар „Бибија“)

Рецензенти:
проф. емерита Ирина Суботић
др Мирослава Лукић Крстановић
проф. др Никола Крстовић

Уредник Монографских издања Етнографског института САНУ:
др Марта Стојић Митровић

Секретар Редакције:
др Теодора Јовановић

Лектура и коректура:
Тијана Парезановић

Превод на енглески:
Тијана Парезановић

Графички дизајн и прелом:
Исидора М. Николић

Фотографије у тексту:
ISO DUO STUDIO,
приватне фотографије чланова пројектног тима

Тираж: 300

Штампа: Бирограф

ISBN-978-86-7587-134-7

Публикација је резултат пројекта „ХЕРОИНЕ – Наслеђе еманципације: Оснаживање Ромкиња кроз изградњу мрежа солидарности“, који је финансиран средствима Центра за промоцију науке Републике Србије

Publisher:
Institute of Ethnography SASA
Kneza Mihaila 36, Belgrade, Tel: +381112636804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

For the Publisher:
Dr Branko Banović

Catalogue Authors:
Dr Bojana Bogdanović, Dr Milena Jokanović,
Dr Lada Stevanović, and Dr Miloš Rašić

Author of the Introductory Text:
Dr Ivan Đorđević (Project leader)

Project Team Members:
Dr Bojana Bogdanović, Dr Lada Stevanović,
Dr Ivan Đorđević, Dr Miloš Rašić
(Institute of Ethnography SASA)
Dr Milena Jokanović, Dr Marija Đorđević
(Faculty of Philosophy, University of Belgrade)
Slavica Vasić Mitrović, Svetlana Ilić, Svetlana Marinković, Tanja Grgić, Radmila Nešić (Roma Women's Center „Bibija“)

Reviewers:
Prof. Emerita Irina Subotić
Dr Miroslava Lukić Krstanović
Prof. Dr Nikola Krstović

Editor of the Monograph editions of the Institute of Ethnography SASA:
Dr Marta Stojić Mitrović

Editorial Secretary:
Dr Teodora Jovanović

Language and Proofreading:
Tijana Parezanović

English Translation:
Tijana Parezanović

Graphic Design and Layout:
Isidora M. Nikolić

Photographs in the Text:
ISO DUO STUDIO; private photographs from members of the projec team

Print Run: 300 copies

Printed by: Birograf

ISBN-978-86-7587-134-7

This publication is the outcome of the project "HEROINES – Heritage of Emancipation: Empowering Roma Women through Networks of Solidarity", funded by the Centre for the Promotion of Science of the Republic of Serbia.

HEROINES

САДРЖАЈ / CONTENTS

9 **Увод** / Introduction

15 **Гласови Ромкиња** / Roma Women's Voices

19 **Партиципативно обликовање изложбених наратива** / Participatory Shaping of Exhibition Narratives

23 **Изложба у Линцу** / Exhibition in Linz

29 **Изложба у Београду** / Exhibition in Belgrade

71 **Отварање изложбе** / Exhibition Opening

77 **Вођење кроз изложбу: поглед из заједнице** / Guided Tour: A View from the Community

79 **Ехо изложби** / Echoes of the Exhibitions

93 **Архив осећања** / Archive of Emotions

ХЕРОИНЕ
Снага Ромкиња

HEROINES
The Power of Roma Women

Увод

Публикација која је пред вама прати две изложбе настале у оквиру пројекта „ХЕРОИНЕ – Наслеђе еманципације: Оснаживање Ромкиња кроз изградњу мрежа солидарности“. Иако су представљене у различитим просторима и обликоване за различите публике, обе изложбе деле исто полазиште: жељу да кроз гласове, сећања и искуства Ромкиња испричају причу о снази, солидарности и еманципацији.

Пројекат ХЕРОИНЕ реализован је током 2024. и 2025. године у Београду, Костолцу и Пироту, у сарадњи Етнографског института САНУ, Филозофског факултета Универзитета у Београду, Ромског женског центра „Бибија“, Удружења грађана „Тернипе“ из Пирота и Удружења „Успешне жене Костолца“, уз подршку Центра за промоцију науке РС у оквиру Програма грађанских научних истраживања. Настао је као резултат дугогодишње сарадње истраживача и ромских женских организација које већ деценијама раде на унапређењу положаја Ромкиња у Србији. Његов значај препознат је и на међународном нивоу доделом главне европске награде за грађанска истраживања *The European Union Prize for Citizen Science for Citizen Science - Grand Prize.* Такође, у оквиру конкурса ICOM Србија за Пројекат године, ХЕРОИНЕ су се нашле у најужем избору од пет номинованих пројеката за 2026. годину.

Introduction

The publication before you follows two exhibitions created within the project titled “HEROINES – Heritage of Emancipation: Empowering Roma Women through Networks of Solidarity”. Although presented in different spaces and staged for different audiences, these exhibitions share the same starting point: the wish to tell the story of power, solidarity, and emancipation channelled through the voices, memories, and experiences of Roma women.

The HEROINES project was carried out throughout 2024 and 2025 in Belgrade, Kostolac, and Pirot, in collaboration with the Institute of Ethnography SASA, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade, Roma Women’s Centre “Bibija”, Citizens’ Association “Ternipe” from Pirot, and “Successful Women Association from Kostolac”, with support from the Republic of Serbia’s Centre for the Promotion of Science within its citizen science programme. The project originated as a result of the long-standing cooperation between researchers and Roma women’s organisations, which have for decades been striving to improve the position of Roma women in Serbia. Its significance was recognised internationally when the project received *The European Union Prize for Citizen Science - Grand Prize* for 2025. Additionally, HEROINES was one of the five shortlisted projects in ICOM Serbia’s Project of the Year award competition (2026).

У самом средишту пројекта налазила се једноставна, али суштинска идеја: да се пажња усмери на оно о чему се ретко говори. Уместо да се о Ромкињама говори искључиво кроз дискриминацију, сиромаштво и различите облике друштвене искључености којима су често изложене, пројекат је настојао да препозна и учини видљивим оно што такви наративи најчешће остављају у сенци. Реч је о њиховој снази, међусобној подршци, знању, искуству и способности да мењају сопствене животе и заједнице којима припадају. Полазећи од чињенице да Ромкиње веома често носе двоструки терет маргинализације – као жене и као припаднице ромске заједнице – пројекат је желео да управо у тим околностима препозна и мапира праксе еманципације, солидарности и друштвеног деловања.

Посебно место у том процесу заузимао је концепт наслеђа еманципације. Пројекат је полазио од уверења да наслеђе не чине само споменици, институције или догађаји из прошлости, већ и вредности, знања и искуства која заједнице препознају као важне у свом животу. Управо зато, у фокусу нису били само догађаји, већ људи, нису биле само промене које су се већ догодиле, већ и процеси кроз које оне настају. Наслеђе еманципације, у том смислу, чинили су и чине путеви којима су жене градиле сопствену аутономију, подржавале друге жене, померале границе могућег и стварале просторе слободе за генерације које долазе.

Како бисмо бар донекле могли да разумемо те путеве, развијена је партиципативна методологија мапирања заједнице, базирана на само једном постулату: најважнија знања о једној заједници налазе се управо у њој самој. Ромкиње нису биле само учеснице истраживања, већ његове активне креаторке, почевши од прикупљања и тумачења грађе до промишљања начина на који ће она бити представљена јавности. На тај начин истраживање

The main idea at the heart of the project was simple: to direct attention towards what is rarely talked about. Instead of speaking about Roma women exclusively in terms of discrimination, poverty, and various forms of social exclusion to which they are frequently exposed, the project aspired to recognise and make visible what these narratives usually leave in the shadows. It is their power, mutual support, knowledge, experience, and ability to change their own lives and the communities they belong to. Starting from the fact that Roma women are often burdened with double marginalisation – as women and members of the Roma community – the project's aim was to identify and map the practices of emancipation, solidarity, and social action in these precise circumstances.

A special place in the process was occupied by the concept of the heritage of emancipation. The project was set out with the belief that heritage is not only made up of monuments, institutions, or historical events, but also of values, forms of knowledge, and experiences which are recognised as important to the life of a community. This is precisely why the focus was not only on events but also on people; not only on the changes that had happened but also on the processes through which they were created. To this effect, the heritage of emancipation has been and is made of the roads women have built towards their autonomy, supporting other women, shifting the borders of the possible, and creating spaces of freedom for the generations to come.

To understand these roads at least to a certain extent, a participatory methodology of community mapping was developed, based on the single postulate: the most important knowledge about a community can be found in the community itself. Roma women were not mere participants in the research – they were its active creators, from gathering and interpreting material to considering the ways in which it will be presented to the public. The research thus became a common process of

је постало заједнички процес учења, размене искустава и стварања знања, у којем су искуства и перспективе самих жена представљали његов најважнији садржај.

„Суштина феминистичког оснаживања јесте у причању прича. Приче су кључне јер нас враћају разумевању да је лично истовремено и политичко", речи су феминисткиње и активисткиње Пеги Антробас.

У овој снажној мисли садржана је и суштина пројекта ХЕРОИНЕ. Приче имају моћ да искуства која се често доживљавају као појединачна, приватна или неважна учине видљивим као део много ширег друштвеног искуства. Оне нам омогућавају да разумемо не само шта се некоме догодило, већ и како је та особа проналазила снагу, подршку и начине да мења сопствени живот и свет око себе. Још важније, оне нас подсећају да лична искуства никада нису само лична. Она говоре о друштву у којем живимо, о односима моћи, о неједнакостима, али и о могућностима да се оне превазиђу. Управо зато причање прича представља један од најважнијих чинова оснаживања и један од најснажнијих начина да се искуства оних који су често остајали нечујни учине видљивим и друштвено релевантним.

Управо су приче чиниле сржи овог пројекта. Приче о женама које су прве у породици завршиле школу. О женама које су пружале подршку другим женама онда када је нико други није пружао. О мајкама, бакама, ћеркама, пријатељицама и активисткињама које су својим деловањем мењале животе људи око себе. О малим и великим победама које често остају изван великих историја, али дубоко обликују заједнице у којима настају.

Истовремено, те приче говориле су и о животу на пресеку родне и етничке дискриминације, о свакодневном суочавању са предрасудама, ограни-

learning, exchanging experiences, and creating knowledge, with the women's experiences and perspectives forming its most important content.

According to feminist and activist Peggy Antrobus, the essence of feminist empowerment is precisely in telling stories. Stories are crucial because they lead us back to the understanding that personal is at the same time political.

This powerful thought also contains the essence of the HEROINES project. Stories have the power to make visible the experiences that are often perceived as individual, private, or insignificant, and put them in the context of a much broader social experience. They allow us to understand not only what happened to someone, but also how these persons found strength, support, and means to change their life and the world around them. More importantly, stories remind us that personal experiences are never just personal. They speak of the society in which we live, of power relations and inequalities, but also of the possibilities to overcome them. This is precisely why telling stories is one of the most important acts of empowerment and one of the most powerful ways to make the experiences of those who were often silent visible and socially relevant.

It was the stories that formed the core of this project. Stories about women who were the first in their family to finish school. About women who gave support to other women when support was impossible to find. About mothers, grandmothers, daughters, friends, and activists whose actions changed the lives of the people around them. About great and small victories which often remain outside of grand histories though they profoundly shape the communities in which they happen.

At the same time, these stories were about life at the intersection of gender and ethnic discrimination, about encountering prejudice, limitations, and unequal oppor-

чењима и неједнаким могућностима. У њима су се преплитали лични избори и шири друштвени процеси, показујући да еманципација никада није само индивидуално достигнуће, већ и део шире борбе за видљивост, равноправност и право да се сопствени глас чује. Свака од тих прича била је јединствена. Заједно, оне су откривале богато и слојевито наслеђе женске еманципације.

Због тога огромну захвалност дугујемо нашим партнеркама из ромских женских организација, које су деценијама градиле односе поверења у својим заједницама и својим радом стварале простор у којем је овакав пројекат уопште могао да настане. Њихово знање, искуство и посвећеност нису били само подршка пројекту. Они су били његов темељ.

Ипак, највећа захвалност припада свим Ромкињама које су одлучиле да са нама поделе делове својих живота. Њихова отвореност, поверење и спремност да говоре о искуствима која су их обликовала омогућили су да пројекат прерасте оквире истраживања и постане простор заједничког промишљања о томе шта данас значи еманципација. Њихови гласови нису само део резултата пројекта. Они су његово срце. Њихова снага, енергија и истрајност представљале су инспирацију и огроман простор учења за све нас, али и подсетник на одговорност да се ти гласови чују, сачувају и пренесу даље.

Изложбе представљене у овој публикацији настале су управо из тих прича. Оне нису замишљене само као приказ резултата истраживања, већ као покушај да се представи један много шири процес, процес заједничког рада, слушања, разговора, препознавања и повезивања искустава. У њима су сачувани трагови сусрета који су обликовали пројекат: речи изговорене током разговора, сећања која су дељена, предмети који су носили посебна значења и емоције које су се изнова и изнова појављивале у различитим животним причама.

tunities on a daily basis. Personal choices and broader social processes were intertwined in the stories, showing that emancipation is never an individual achievement but part of the wider struggle for visibility, equality, and the right to have one's voice heard. Each of the stories was unique. Together, they revealed the rich and layered heritage of women's emancipation.

For this we owe immense gratitude to our partners from Roma women's organisations, who have spent decades building relationships of trust in their communities and worked to build the space in which such a project was imaginable in the first place. Their knowledge, experience, and commitment were not mere support for the project. They were its foundation.

However, our deepest gratitude belongs to all the Roma women who decided to share parts of their lives with us. Their openness, trust, and willingness to speak about their formative experiences made it possible for the project to outgrow its own research framework and become a space for mutual consideration of what emancipation means today. Their voices are not a mere result of the project. They are its heart. Their strength, energy, and perseverance were an inspiration and a huge learning source for us, as well as a reminder of the responsibility to make their voices heard, preserve them, and pass them on.

The exhibitions presented in this publication originated from these stories. They were not conceived simply as an overview of research results but as an attempt to present a much larger process, the process of working together, listening, talking, recognising and connecting experience. They preserve traces of the encounters that shaped this project: words spoken in conversations, memories shared, objects carrying special meanings, and emotions recurring in different life stories.

Наравно, ниједна изложба не може у потпуности пренети сву сложеност, динамику и животност једног оваквог процеса. Ниједан изложбени простор не може обухватити све разговоре, дебате, понекад и неслагања, сва пријатељства, све тренутке препознавања и разумевања, који су настајали током заједничког рада. Ипак, ове изложбе представљају искрен покушај да им се што више приближе. Оне не говоре само о резултатима једног истраживања, већ о људима који су га обликовали.

Пред вама је зато нешто много више од документације једног пројекта. У питању је позив да застанемо и послушамо. Да препознамо искуства која често остају изван доминантних друштвених наратива и да у њима уочимо снагу, достојанство, креативност и солидарност. Та искуства говоре о борби против невидљивости, о праву на глас и представљање, о женама које су, упркос вишеструким облицима маргинализације, свакодневно стварале и стварају просторе слободе за себе и за друге.

У том смислу, ове изложбе нису само прича о Ромкињама. Оне су и позив да преиспитамо начине на које видимо, чујемо и вреднујемо искуства оних који су предуго остајали на друштвеним маргинама. Пре свега, оне су сведочанство о женама чије су приче показале да еманципација није само друштвена промена, већ и свакодневна пракса храбрости, ткања мрежа солидарности и вере да је другачији свет могућ. А то је огледало у које сви морамо да се погледамо.

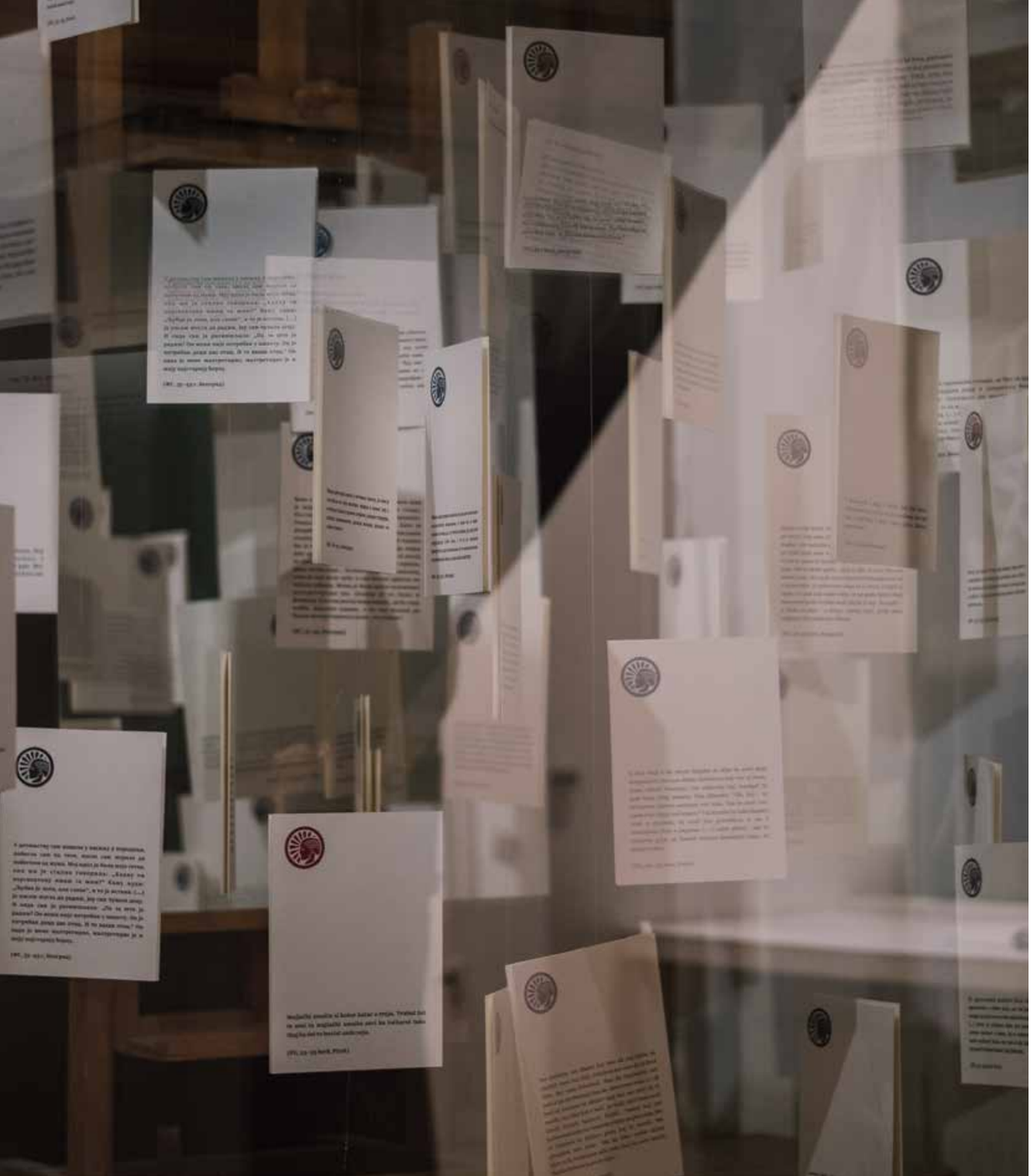
др Иван Ђорђевић

Of course, no exhibition could entirely convey all the complexity, dynamic, and vitality of such a process. No exhibition space could encompass all the discussions, debates, sometimes disagreements, all friendships, all moments of recognition and understanding, which took place while working together. Still, these exhibitions provide a sincere attempt to get as close to them as possible. They do not only speak of certain research results, but also of the people who shaped the research.

There is much more to what is before you than mere documentation of a project. There is an invitation to halt and listen. To recognise the experiences that often remain outside of the dominant social narratives and identify strength, dignity, creativity, and solidarity in them. These experiences provide accounts of the struggle against invisibility, of the right to be heard and represented, of the women who have been creating and daily continue to create spaces of freedom for themselves and others – despite multiple forms of marginalisation.

To this effect, these exhibitions are not merely a tale of Roma women. They are also a call to rethink the ways in which we see, hear, and assess the experiences of those who have been on the margins of society for too long. Above all, they are testimonies to the women whose stories showed that emancipation is not just a social change, but also an everyday practice of courage, in weaving the web of solidarity and believing that a different world is possible. And that is the mirror that we all have to look in.

Dr Ivan Đorđević

Гласови Ромкиња

Изложбе у Линцу и Београду настале су као производ истраживања у оквиру пројекта „ХЕРОИНЕ – Наслеђе еманципације: Оснаживање Ромкиња кроз изградњу мрежа солидарности“. Полазиште оба изложбена наратива – која су садржински иста, али су музеолошки различито артикулисана – јесу гласови Ромкиња које су учествовале у мапирању наслеђа женске еманципације. Истраживање је спроведено у Костолцу, Београду и Пироту, у форми фокус групних дискусија и индивидуалних разговора. Своја искуства, стратегије отпора и сећања на сопствене животне путеве поделило је више од 80 Ромкиња, узраста од 18 до 65 година.

Наше саговорнице су Ромкиње различитих генерација, животних искустава и друштвених позиција. Оне долазе из локалних средина у којима свакодневно преговарају са вишеструким облицима искључености – родне, етничке, класне – али и активно учествују у њиховој разградњи, како кроз личне изборе, тако и кроз заједничко деловање у оквиру женских и ромских организација. Оне су студенткиње, мајке, активисткиње, домаћице, неговатељице, раднице, баке, ученице. Иза ових кратких описа стоје различити животни путеви. Неке од њих су завршиле факултете, неке су неписмене. Неке живе у лепо уређеним домовима, неке у ромским подстандардним насељима. Неке су запослене, неке никада нису радиле. Неке живе мирно, неке трпе насиље. Неке су имућне, неке воде свакодневну борбу за егзистенцију. Неке су мајке, неке то не желе да буду. Неке имају могућност избора, неке су предмет туђих одлука. Иако различите, све оне, ипак, ходају истим путем – путем двоструке дискриминације – као жене и као Ромкиње. Њихове животне приче у пуном капацитету показују шта значи живети на маргини – у непрестаном преговарању са сопственим друштвеним положајем, идентитетом и осећајем припадања. Њихова сведочанства

Roma Women’s Voices

The Linz and Belgrade exhibitions were conceived as a product of the research carried out within “HEROINES – Heritage of Emancipation: Empowering Roma Women through Networks of Solidarity”. The starting point of both exhibition narratives – the same as in content, though different in their museological articulation – is the voices of the Roma women who took part in mapping the heritage of women’s emancipation. The research was carried out in Kostolac, Belgrade, and Pirot, through focus group discussions and individual interviews. More than 80 Roma women aged between 18 and 65 shared their experiences, resistance strategies, and memories of their life paths.

Our interlocutors were Roma women of different generations, life experiences, and social positions. They come from the local communities, where they negotiate every day with multiple forms of exclusion – gender, ethnicity, or class-based – but also take active part in their deconstruction, through their personal choices as well as through joint action within women’s and Roma organisations. They are students, mothers, activists, homemakers, caregivers, workers, grandmas, pupils. These brief descriptions give a glimpse of their different life paths. Some of them graduated from a university, and some are illiterate. Some live in nicely furnished homes, some in substandard Roma settlements. Some are employed while some have never been. Some live peacefully, and some suffer violence. Some are wealthy; some live on the breadline. Some are mothers, and some do not want to be. Some have the opportunity to choose, and some are the objects of other people’s decisions. Although different, they all still walk the same road – the road of double marginalisation, as women and as Roma. Their life stories reveal fully what it means to live on the margins – being in constant negotiations with one’s own social position, identity, and sense of belonging. Their testimonies are not mere data. Each exam they passed, each

нису само подаци. Сваки положени испит, сваки дан проведен у сигурној кући, свако „не“ речено у ситуацијама у којима се од њих очекује покорност, су трагови отпора, путеви самоодређења и документи женске еманципације у заједницама које се свакодневно боре за видљивост и правду. Њихове животне приче су истовремено лична сведочанства и колективна историја – мапе свакодневних борби, преговарања, прећуткивања, али и малих и великих победа.

day they spent in a safe house, each “no” uttered in situations which require obedience – these are all traces of resistance, paths of self-determination, and documents of women’s emancipation in the communities that struggle for visibility and justice on a daily basis. Their life stories are simultaneously personal testimonies and a collective history – maps of daily struggles, negotiations, silences, as well as victories big and small.

Разговоре са нашим хероинама водиле су Ромкиње, чланице партнерских организација Удружења „Успешне жене Костолца“, Ромског женског центра „Бибија“ из Београда и Удружења грађана „Тернипе“ из Пирота. Тања Гргић, Аница Стоилковска, Азире Ахмети, Славица Васић Митровић, Светлана Илић, Светлана Маринковић, Катарина Митровић, Силвија Нешић, Моника Димов и Радмила Нешић су са великим ентузијазмом прихватиле улоге модераторки фокус групних дискусија, јер су препознале значај теме како на индивидуалном, тако и на ширем друштвеном нивоу. Наше модераторке су активисткиње које свакодневно раде са женама у својим заједницама, пружајући подршку онда када институције изостају. Њихове генерацијске разлике представљале су важан део самог процеса – док неке тек улазе у простор активизма и јавног деловања, друге иза себе већ имају године рада са женама, искуства борбе са институцијама и дубоко разумевање проблема унутар заједнице. Оно што их повезује јесу снага, храброст и воља. Снага да истрају у борби са системом који их често не чује, снага да се носе са сопственим и туђим проблемима, снага да буду тачке ослонца другим женама, упркос томе што су и саме понекад рањиве. Храброст да пријаве насиље. Храброст да стану за говорницу у локалној скупштини и говоре о проблемима са којима се сусрећу Ромкиње. Храброст да се нађу лицем у лице са насилником чија им се жена обратила за помоћ. Воља да заједно са девојчицом која жели да настави школовање попуне пријаву за средњу школу. Воља да своја знања о репродуктивном здрављу поделе са другим женама у заједници. Воља да саслушају, упркос томе што не могу да помогну. Као такве, створиле су простор поверења у ком су саговорнице могле да поделе и она искуства о којима се иначе ћути – искуства насиља, страха, губитка и преживљавања. Њихова улога није била само техничка – модераторке су са саговорницама успоставиле однос по-

The conversations with our heroines were moderated by Roma women, members of partner organisations – “Successful Women Association from Kostolac”, Roma Women’s Centre “Bibija”, and Citizens’ Association “Ternipe” from Pirot. With great enthusiasm, Tanja Grgić, Anica Stoilkovska, Azire Ahmeti, Slavica Vasić Mitrović, Svetlana Ilić, Svetlana Marinković, Katarina Mitrović, Silvija Nešić, Monika Dimov, and Radmila Nešić accepted the role of moderators of focus group discussions because they recognised the significance of the topic at an individual as well as a broader social level. Our moderators are activists who work every day with women in their communities, offering support when institutions fail. The generation gaps among them were an important part of the process itself – while some of them are just entering into the space of activism and public action, others already have years of experience working with women, challenging institutions, and deeply understanding the problems inside the community. What connects them is strength, courage, and will. The strength to persevere in fighting the system that often fails to hear them, the strength to bear their own and other people’s problems, the strength to be the backbone of other women despite the fact that they are themselves sometimes vulnerable. The courage to report violence. The courage to take the rostrum at the local council and speak of the problems that Roma women face. The courage to have a face-to-face meeting with the abuser whose wife asked for their help. The will to fill out the high-school application form with the girl who wants to continue her education. The will to share their knowledge about reproductive health with the other women in the community. The will to listen even though they cannot help. As such, they created a space of trust in which their interlocutors were able to share even those experiences that are usually unspoken of – experiences of violence, fear, loss, and survival. Their role was not only technical – the moderators built a relationship of trust with their interlocutors, in which experiences were shared on equal footing and without reservation. They were not only mediators in the research

верења у ком су се искуства делила равноправно и без задршке. Оне нису биле само посреднице у истраживачком процесу, већ и носитељке знања, искуства и поверења без којих овај простор разговора не би био могућ. У таквој атмосфери отварала су се питања рада, образовања, брака, мајчинства, миграција, солидарности и припадања, показујући да еманципација није једнократан чин, већ процес који се непрестано обликује у односу на породицу, заједницу и друштво.

process, but also the bearers of knowledge, experience, and trust, without whom this space for conversation would not have been possible. Such was the atmosphere that opened the questions of labour, education, marriage, motherhood, migrations, solidarity, and belonging, showing that emancipation is not a one-time act but a process constantly shaped with regard to family, community, and society.

Партиципативно обликовање изложбених наратива

Изложбени наративи настали су као резултат партиципативног истраживачког процеса у чијем су средишту били гласови, искуства и интерпретације самих Ромкиња. Поделом учесница у четири старосне категорије (18–25, 25–35, 35–45 и 45+ година) отворен је простор за сагледавање генерацијских разлика, али и континуитета родне и етничке маргинализације, као и различитих еманципаторских пракси које су се обликовале у специфичним историјским и друштвеним околностима. Управо захваљујући богатству искустава и разноврсности перспектива које су учеснице поделиле, еманципација Ромкиња могла је бити сагледана као сложен, вишеслојан и динамичан процес, дубоко утемељен у личним историјама, али истовремено повезан са ширим колективним искуством.

Желећи да и интерпретација истраживања, као и само прикупљање и архивирање грађе, остану у потпуности партиципативни, истраживачки тим је свим женама укљученим у процес мапирања наслеђа женске ромске еманципације поделио аудио записе фокус групних разговора и интервјуа, уз упитник осмишљен тако да омогући препознавање тачака преклапања индивидуалних наратива у заједничко, дељено наслеђе. Модераторке разговора су имале прилику да поново преслушају и тумаче целокупан материјал (и онај у чијем настанку нису учествовале), истовремено се сусрећући са искуствима жена из других средина. У овом процесу дошло је до заједничке рефлексије, током које су личне приче препознате као део ширег хоризонта женског ромског искуства. Упоређивањем, препознавањем и повезивањем искустава Ромкиња, сама грађа почела је да открива обрисе колективног знања и дељеног наслеђа еманципације. Анализирајући асоцијативне предмете, просторне тачке, кључне животне тренутке и речи које су учеснице

Participatory Shaping of Exhibition Narratives

Exhibition narratives were born as a result of the participatory research project, the core of which was made up of the voices, experiences, and interpretations of Roma women themselves. Dividing the participants into four age categories (18–25 years, 25–35, 35–45, and 45+) opened a space for the observation of generational differences as well as of the continuity of gender and ethnic marginalisation and different emancipatory practices which were shaped in specific historical and social circumstances. It was precisely due to the wealth of experience and variety of perspectives shared by the participants that the emancipation of Roma women could be viewed as a complex, multilayered, and dynamic process, deeply rooted in personal histories though at the same time connected with the broader collective experience.

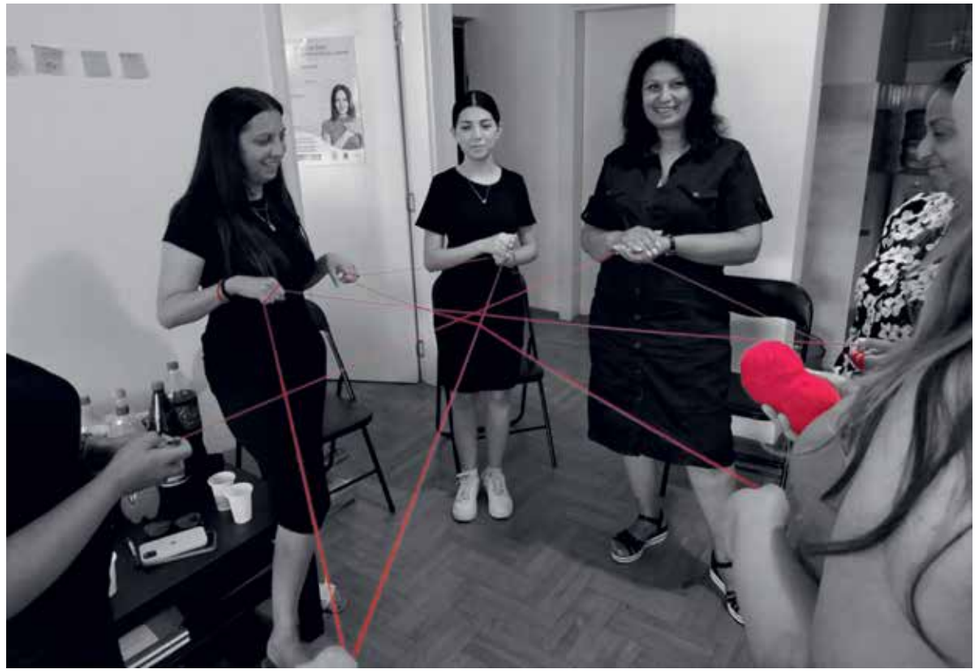
With a view to maintaining research interpretation and the gathering and archiving of materials completely participatory, the research team distributed audio recordings of focus group discussions and interviews to all the women included in the process of mapping the heritage of Roma women's emancipation, alongside a questionnaire designed to enable recognition of the points of overlap between individual narratives and the common shared heritage. Discussion moderators had the opportunity to re-listen to and interpret all the gathered materials (even those in whose creation they did not take part), thus getting to know the experiences of women from other communities. This process gave way to mutual reflection, whereby personal stories were recognised as parts of the broader horizon of Roma women's experience. Comparing, identifying, and connecting the experiences of Roma women, materials themselves started to reveal the shape of the collective knowledge and shared heritage of emancipation. Analysing associative objects, spatial coordinates, crucial life moments, and words which the participants linked with their own

повезивале са сопственим путевима еманципације, пројектни тим је уочио шест доминантних осећања која су се готово у свим сведочењима понављала: љубав, бес, храброст, страх, радост и тугу.

Кроз даљи процес континуираног дијалога свих чланица и чланова тима, заснованог на пажљивом слушању, међусобном уважавању и заједничком промишљању прикупљене грађе, постало је јасно да издвојена осећања имају потенцијал да постану носећи елементи изложбеног наратива. Након што је истраживачки тим понудио методолошки оквир за анализу и музеолошку интерпретацију грађе, правци тумачења били су вођени пре свега искуствима Ромкиња, њиховим причама и начинима на које су саме препознале кључне тачке сопственог наслеђа еманципације. Постигнута је сагласност у томе да би се издвајањем осећања осветлила суштина процеса женске ромске еманципације, који је у својој суштини дубоко афективан, односно емотивно утемељен, будући да се искуства маргинализације, отпора, солидарности и оснаживања не артикулишу само кроз догађаје и чињенице, већ и кроз сложене емоционалне реакције. Овако дефинисан *концепт осећања* најпре је употребљен на изложби у Линцу, где је тестирана његова интерпретативна вредност, а потом је у целости систематизован и даље разрађен у припреми београдске поставке.

paths of emancipation, the project team singled out six dominant feelings that reappeared in nearly all testimonies: love, anger, courage, fear, joy, and sadness.

Further process of the continuing dialogue among all team members, based on careful listening, mutual respect, and common consideration of the gathered materials, made it clear that identified feelings had the potential to become key elements of the exhibition narrative. After the research team offered a methodological framework for analysis and museological interpretation of the materials, interpretation took its direction primarily from the experiences of Roma women, their stories, and ways in which they recognised the key points of their own heritage of emancipation. There was general agreement that singling out feelings would shed light on the essence of Roma women's emancipation process, which is essentially profoundly affective, i.e., rooted in emotions since the experiences of marginalisation, resistance, solidarity, and empowerment are not only articulated through events and facts, but also through complex emotional reactions. Thus defined, *the concept of feeling* was first used at the exhibition in Linz, where its interpretive value was tested, and it was subsequently systematised entirely and further elaborated during the preparations for the exhibition in Belgrade.

Изложба у Линцу

Како је пројекат добио главну награду за пројекте грађанских наука у 2025. години, (*The European Union Grand Prize for Citizen Science*) пројектни тим је позван да понуди концепт за изложбу која би била саставни део престижног Арс електроника фестивала у Линцу (Ars Electronica Festival, Linz) у оквиру којег се додељују награде. Након нашег предлога и одобравања концепта од стране програмског тима Фестивала, изложба је одржана у простору Постсити (Postcity), највећим изложбеним халама манифестације Арс електроника у периоду од 3. до 7. септембра 2025. године. Овај простор за четири дана посетило је око 122.000 посетилаца што је пројекту, па и самој изложби дало значајно већу видљивост и интернационални карактер. Изложба посвећена пројекту Хероине смештена је у одељак хангара под називом „Креирај свој свет“ који је окупљао бројне партиципативне иницијативе и иновативне праксе. Овај простор и основни кустоски концепт фестивала, као и идеја пројекта, па и награда и образложење жирија које ју је пратило, одредили су ток размишљања о концепту изложбе. Стога је и сама изложба језиком којим се обраћа, интерактивним сегментима и отвореним питањима тежила да позове публику на учешће и разговор.

Одабран основни језик на изложби био је енглески, али вишегласје и идентитет ромске женске заједнице задржани су и употребом српског и ромског језика када су аутентична сведочења у питању. Наиме, развијајући концепт, ауторски тим који су чинили др Милена Јокановић, др Марија Ђорђевић, др Бојана Богдановић и др Лада Стевановић изложбу у Линцу видео је са једне стране као пилот поставку за већу изложбу планирану у Београду крајем исте године, док је са друге стране био вођен идејом универзалне вредности женске еманципације која умногоме превазилази границе мањинских заједница и релевантна је у ширем европском контексту.

Exhibition in Linz

As the project won *The European Union Grand Prize for Citizen Science for 2025*, the project team was invited to offer a concept for the exhibition as a constituent part of the prestigious Ars Electronica Festival in Linz, the occasion on which prizes are awarded. Following our concept proposal and its approval by the Festival's programme team, the exhibition was staged within the Postcity space, the largest exhibition halls of Ars Electronica, between 3 and 7 September 2025. In four days, this space was visited by approximately 122,000 people, which significantly contributed to the visibility and international character of the project as well as the exhibition. The exhibition dedicated to the HEROINES project was placed in the hangar section named "Create your world," which gathered together numerous participatory initiatives and innovative practices. This space and the basic curatorial concept of the festival, as well as the idea behind the project, the award and the accompanying jury's explication, determined the course of thinking about the exhibition concept. Hence the exhibition itself, with the language it spoke, its interactive segments, and the questions it opened, strove to incite the audience to participate and discuss.

The main language chosen for the exhibition was English, but the polyphony and identity of the Roma women's community were preserved by using the Serbian and Romani language in authentic testimonies. Namely, developing the concept, the team of authors – consisting of Dr Milena Jokanović, Dr Marija Đorđević, Dr Bojana Bogdanović, and Dr Lada Stevanović – saw the Linz exhibition on the one hand as a pilot setup for the bigger exhibition planned for Belgrade by the end of the year while on the other hand it was guided by the idea of the universal value of women's emancipation, which largely transcends the borders of minority communities and bears relevance in the broader European context.

The first (documentary) part of the exhibition explained the project and the process of mapping the

Први, документарни део изложбе свим посетиоцима је појашњавао сам пројекат и процес мапирања заједнице. Стога, посетиоци су могли да читају „Приручник за мапирање наслеђа женске ромске еманципације“ (Богдановић, Јокановић, Ђорђевић 2025) развијен током пројекта, али и да се упознају са основним информацијама о процесу мапирања представљеним на визуелно атрактивној мапи коју је дизајнирао Мићун Јауковић. Мапа је истовремено указивала на значајне податке за истраживање, али и симболично представила пут женске ромске еманципације, како цртежом, тако и црвеном вуницом чија је нит повезивала све истражене тачке сугеришући снагу и солидарност заједнице, препознавање преплетеног, колективног наслеђа, али и недовршен процес током којег ће клупко наставити да се размотава.

community to all visitors. To this effect, the visitors were able to read the “Manual for Mapping the Heritage of Roma Women’s Emancipation” (Bogdanović, Jokanović, Đorđević 2025), developed during the project, and to become acquainted with the basic information on the process of mapping, presented in a visually attractive map designed by Mićun Jauković. At the same time, the map indicated important data for research and symbolically represented the path of Roma women’s emancipation through drawings and the red woolen yarn that connected all researched points, suggesting the power and solidarity of the community, recognition of the intertwined collective heritage, as well as the unfinished process of the still unwinding ball of yarn.

Поступком селекције одређених сегмената интервјуа и фокус групних разговора, ауторски тим изложбе креирао је писани архив организован према шест одабраних емоција. Искази су, због интернационалне публике, преведени на енглески језик, док су српски и ромски задржани као језици заједница из којих потичу ова аутентична сведочења. Селекцијом од по 10 исказа у свакој категорији, попуњена је архивска кутија као материјализовани облик *Архива осећања*. У њој су поједина осећања означена одговарајућим бојама, одабраним на основу доступних психолошких истраживања о повезаности боја и емоција.

Selecting certain segments of interviews and focus group discussions, the team of exhibition authors created a written archive, organised in accordance with the six identified emotions. The statements were translated into English for the international audience while Serbian and Romani were kept as the languages of the communities in which these authentic testimonies originated. The selection of 10 statements for each of the categories filled the archive box as a materialised form of the *Archive of Feelings*. Certain archived feelings were marked with corresponding colours, chosen based on the available psychological research on the connection between colours and emotions.

OBJECT NAME
Student ID

PLACE OF ORIGIN
associative object chosen during Kostolac FG

DESCRIPTION
book-bind, printed on 80 gr/m2 paper, with embossed watermark

FUNCTION/USE
an identification document used at the University

CULTURAL CONTEXT
a symbol of student’s status

CONDITION
slightly damaged

CATALOGUE DATE
7.05.2024

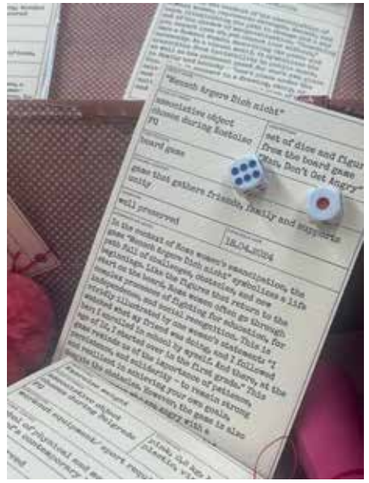
INTERPRETATIVE NOTES
The student identification card evokes two strong feelings – sadness and happiness. Sadness, because for most Roma women it is impossible to have it, being a symbol of privileged access to education that remains out of their reach. Although education is recognized as a key mechanism of emancipation, many girls do not even finish elementary school, much less high school, while only a few succeed to enrol in university. That is why the student ID is such an ambivalent symbol. On the one hand it evokes lack of opportunities, interrupted plans and limitations. “I didn't finish high school; I passed the entrance exam, but my dad didn’t allow it – he said there was no money for my schooling. I got married at 16. I gave birth to a daughter at 17, a son at 19,” says a young Roma woman. On the other hand, for those who own it, it provides them with joy and pride, standing as a proof that the limited expectations for Roma women can be pushed. During focus groups (field research), several testimonies of empowered Roma women enrolling and graduating college at a more mature age were collected.

Током истраживања одабрани предмети свакодневице који су испитаницама представљали асоцијацију на процес еманципације паковани су у својеврсни *кофер сећања* у својим минијатурним варијантама сугеришући микроисторије *нечујних гласова*. Сваки предмет добио је свој музејски картон чиме је и симболично уведен у музејски, односно институционални простор баштине. У картонима је било места и за кустоску белешку којом су детаљније објашњени контекст и наративи скривени у предмету као чворишту различитих сећања, осећања и значења важних за разумевање нематеријалне баштине. С обзиром на то да је основна идеја грађанског научног истраживања, као и партиципативног прикупљања и интерпретације грађе, тежила приказивању вишегласја и снаге колективне баштине која проистиче из заједнице, пред ауторским тимом отворило се питање како представити наративе 80 испитаница. Још прецизније, поставило се питање да ли је уопште могуће издвојити само неке од њих, када је свака жена својим искуством показала да је на сопственом путу еманципације постала својеврсна *хероина*. Независно од тога да ли су се оснажиле да изађу из брака пуног насиља, да се изборе да заврше школу, економски се оснаже, подрже друге жене из заједнице или одгоје нову генерацију која је успела да заврши факултет, оснују свој бизнис – свака од испитаних жена прешла је пут еманципације најчешће из изузетно тешких друштвено-економских почетних услова и несумњиво утицала на друге у својој заједници. Стога, одлучено је да ни једна жена како наративом, тако ни визуелно не буде посебно издвојена. Изложбени простор који је физички ограничио визуелну репрезентативност иложбе надоместила је аудиографија инспирисана асоцијативно-емотивним звуком који је компоновала др ум. Ана Гњатовић.

Тако су посетиоци, након упознавања са панелима који су објашњавали идеју и методологију пројекта, могли да ступе у непосредну интеракцију с изложбеном грађом. Прегледајући архивску кутију, истовремено су на слушалицама слушали звук дизајниран за ову прилику, док су сличан облик чулног и тактилног сусрета могли да остваре и са предметима смештеним у коферу.

During the research, selected everyday objects that the participants associated with the process of emancipation were packed into a kind of *memory suitcase*, in their miniature versions, thus suggesting the microhistories of *silent voices*. Each object was allocated its museum card and thus symbolically introduced into the museum, i.e., institutional space of heritage. The cards also contained some space for a curatorial note, explaining in more detail the context and narrative hidden in the object as a point where different memories, feelings, and meanings relevant to understanding intangible heritage intertwine. Considering that the basic idea of citizen science, as well as participatory gathering and interpreting of materials, aimed to demonstrate the polyphony and power of the collective heritage originating from the community, the team of authors faced the challenge of how to present the narratives of 80 participants. More precisely, they faced the challenge of whether it was even possible to single out only some of them after each woman's experience showed that they had all become heroines in their own right on their road to emancipation. Regardless of whether they had been empowered to leave a violent marriage, finish school, become financially stronger, support other women from the community, or raise a new generation that managed to graduate from a university or start a business – each woman had travelled her road to emancipation, usually starting from extremely difficult socio-economic conditions, and without any doubt had influence on the other women in their community. It was therefore decided that no single woman should be specially emphasised either narratively or visually. The exhibition space, which imposed physical limitations on the visual representativeness of the exhibition, was complemented by audio materials inspired by associative-emotional sound, composed by DMA Ana Gnjatović.

In this way, having read the panels which described the project idea and methodology, the visitors were able to enter into immediate interaction with the exhibition materials. Going through the archive box, they could simultaneously use earphones to listen to the sound designed for this occasion, and they could also experience a similar form of sensory and tactile encounter with the objects packed in the suitcase.

На основу преко стотину одговора на питање „Шта је за тебе еманципација?“ које је ауторски тим изложбе поставио посетиоцима, могли смо закључити да је садржај довољно широко представљен да излази ван оквира малих маргинализованих заједница, а да наслеђе (женске) еманципације представља шири феномен. Такође, на основу реакција посетилаца, схватили смо да је постигнут ефекат *урањања* публике у садржај изложбе и производње снажнијег емотивног одговора. Стога је даље промишљање београдске, просторно веће поставке тежило да овај имерзивни потенцијал изложених артефаката додатно развије.

Based on more than a hundred answers to the question "What does emancipation mean to you?" – posed by the team of exhibition authors to the visitors – we could conclude that the content was presented broadly enough to transcend the boundaries of small marginalised communities, and that the heritage of (women's) emancipation is a widespread phenomenon. Additionally, based on the visitors' reactions, we realised that the effect of audience's *immersion* in the exhibition content was achieved, producing a stronger emotional response. Therefore, further considerations of the Belgrade exhibition, with more physical space, aimed towards developing the immersive potential of exhibited artefacts in more detail.

Изложба у Београду

Изложба „Хероине: снага Ромкиња!“ приказана је од 17. до 29. новембра 2025. године у Београду. Галерија науке и технике САНУ одабрана је као изложбени простор из више разлога. Један од кључних јесте њен положај у оквиру зграде Српске академије наука и уметности, чиме се по први пут отворила могућност да се о Ромкињама говори унутар галеријског простора кровне научне и уметничке институције у Србији.

Exhibition in Belgrade

The “Heroines: The Power of Roma Women!” exhibition was open from 17 to 29 November 2025 in Belgrade. The SASA Gallery of Science and Technology was chosen as the exhibition venue for several reasons. A crucial one was its position inside the building of the Serbian Academy of Sciences and Arts, which for the first time opened the possibility to speak about Roma women inside the gallery space of Serbia’s umbrella institution for sciences and arts.

У промишљању наслова београдске изложбе, њеног концепта и садржаја учествовали су др Милена Јокановић, др Бојана Богдановић, др Лада Стевановић, др Милош Рашић, др Ана Гњатовић, Тања Гргић, Славица Васић Митровић, Радмила Нешић, Светлана Илић, Енди Ваш и Наталија Гаковић. Ауторски тим је био сагласан у томе да би концепт осећања (*Архива осећања*) требало задржати као носећи елемент изложбеног наратива, будући да је у оквиру изложбе у Линцу имао најснажнији афективни одјек код публике. Одлучено је, такође, да се у београдској поставци унеколико другачије интерпретирају и прикажу поједини изложбени елементи, попут оригиналних исказа саговорница, мапе женске ромске еманципације,

Considerations of the title for the Belgrade exhibition, its concept and content, involved Dr Milena Jokanović, Dr Bojana Bogdanović, Dr Lada Stevanović, Dr Miloš Rašić, Dr Ana Gnjatović, Tanja Grgić, Slavica Vasić Mitrović, Radmila Nešić, Svetlana Ilić, Endi Vaš, and Natalija Gaković. The team of authors agreed that the concept of feelings (*Archive of Feelings*) should be kept as the supporting element of the exhibition narrative since it had the strongest affective impact on the audience in Linz. It was also decided that certain exhibition elements should be interpreted and displayed somewhat differently for the Belgrade setup, and these included the participants’ original statements, the map of Roma women’s emancipation, as well as the sound installations reproducing

као и звучне инсталације која репродукује и интерпретира аудио архиву насталу током истраживања.

Након дугог промишљања, уместо издвајања појединачних животних прича, у београдској поставци обликована је фигура универзалне хероине. Тај концепт визуелно је изражен кроз неутралну, али упечатљиву силуету жене, која не представља конкретну особу, већ симболичку пројекцију у коме свака посетитељка може препознати делове сопственог искуства, емоција или сећања. Сам наслов изложбе који су дефинисале ромске активисткиње – „Хероине: снага Ромкиња!“ – носи главну поруку: осветљава снагу обичних, често 'невидљивих' жена, које остају изван доминантних историјских и институционалних наратива, иако својим свакодневним борбама, изборима и истрајношћу мењају сопствене животе и заједницу којој припадају. Основна идеја изложбе била је да пренесе позитивну и оснажујућу поруку о женској снази, солидарности и видљивости.

Овога пута, на располагању је био значајно другачији простор у односу на изложбени одељак у хали Арс Електроника фестивала у Линцу. Креирање специфичне атмосфере у Галерији науке и технике САНУ је само наизглед било једноставно: стваралачки процес су отежавале специфичне карактеристике унутрашњег изложбеног амбијента (узак, правоугаони облик, високе таванице, подељеност простора на две целине, немогућност већих просторних интервенција услед обимне продукције и фреквентног изложбеног програма Галерије и сл.), док је предност давало спољашње окружење (повољна локација изложбеног простора, отвореност ка улици, изглед целокупне зграде и др.). У таквим околностима било је неопходно осмислити решење које балансира ограничења и потенцијале простора: јасно обликовати тематске целине, повезати различите делове поставке у јединствен наратив и створити амбијент који посетиоце позива на задржавање, кретање и промишљање.

and interpreting the audio archive collected during the research.

After a long consideration, the figure of a universal heroine was shaped for the Belgrade exhibition setup instead of individual life stories. This concept was visually expressed through a neutral but striking silhouette of the woman, not as a specific person but a symbolic projection in which each visitor could identify parts of their own experience, emotions, or memories. The very title of the exhibition, defined by the Roma community activists – “Heroines: The Power of Roma Women!” – carried the main message: shedding light on the common and often *invisible* women, who are left outside of the dominant historical and institutional narratives although their daily struggles, choices, and perseverance change their own lives as well as the community to which they belong. The main idea of the exhibition was to convey an affirmative and empowering message about women’s strength, solidarity, and visibility.

This time, the available space was significantly different from the exhibition section at the Linz Ars Electronica Festival hall. Creating a specific atmosphere in the SASA Gallery of Science and Technology was only seemingly simple: the creative process was hindered by specificities of the internal exhibition environment (a narrow, rectangular shape, high ceilings, division of space into two units, impossibility to make any large interventions to the space due to the prolific production and frequency of the Gallery’s exhibition programme, etc.), whereas its advantages were primarily in the external environment (favourable location of the exhibition venue, street entrance, building’s appearance on the whole, etc.). In these circumstances, it was necessary to come up with a solution to balance between the limitations and potentials of the space: to shape thematic units clearly, connect different parts of the exhibition into a unique narrative, and create an environment that invites visitors to linger, move, and think.

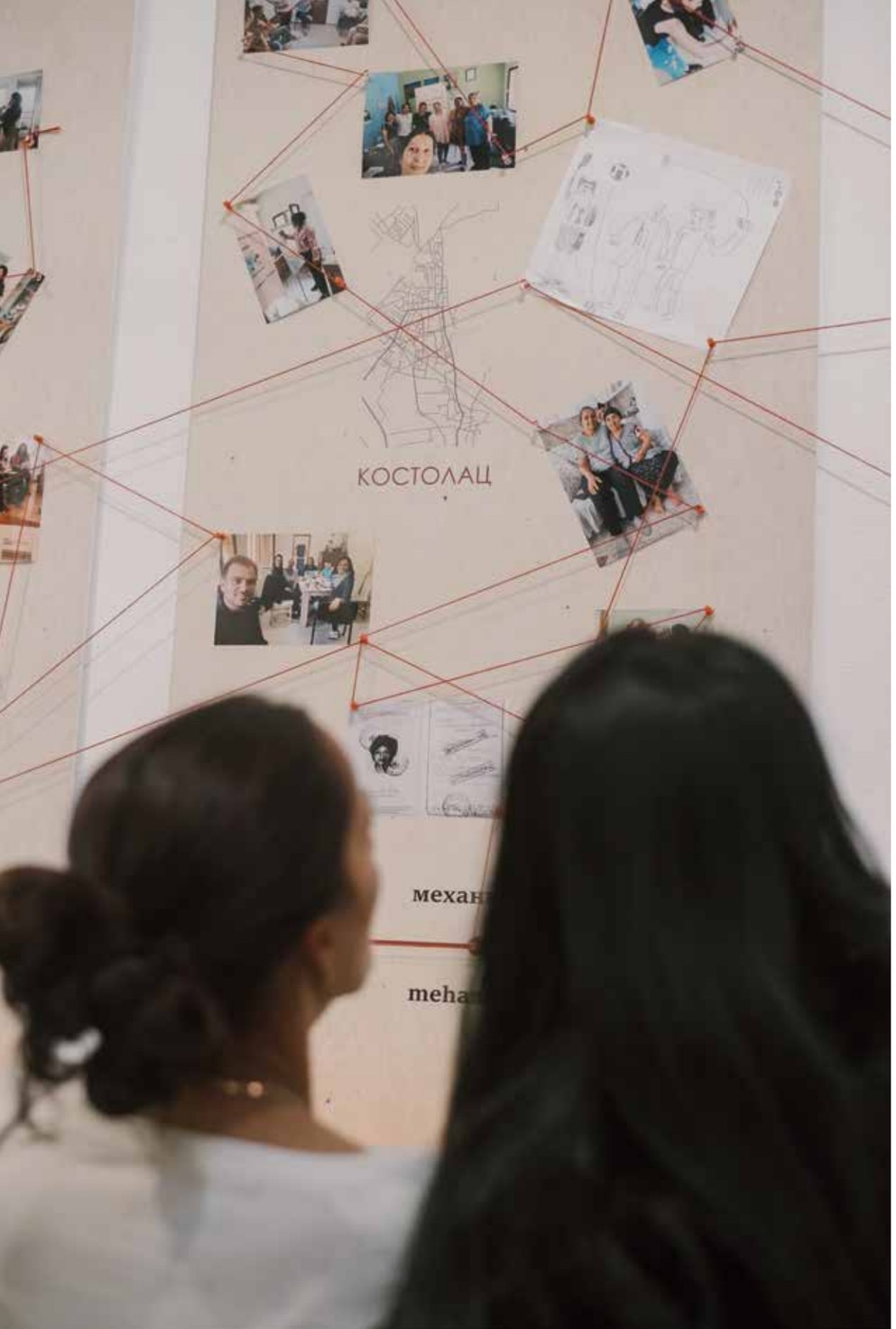

Стваралачки процес је резултирао решењем у којем су две изложбене целине постављене у контрастни однос. Први део поставке био је документарног карактера: светлији, прозрачнији и визуелно сведенији, са наглашеном информативном функцијом. Његова улога била је да посетиоце постепено уведе у тему наслеђа женске ромске еманципације, истраживачки процес и методологију мапирања, постављајући оквир за разумевање пута женске еманципације. Насупрот томе, други део изложбе био је интимнији, емотивнији и имерзивнији – затамњен, гушћи и просторно затворенији, осмишљен тако да код посетилаца створи осећај уласка у унутрашњи свет личних искустава, сећања и емоција. Док је прва целина почивала на мапирању, документовању и разумевању процеса еманципације, друга је била усмерена ка непосредном сусрету са женским сведочанствима.

У првој изложбеној целини посетиоцима је представљен пројекат ХЕРОИНЕ, партиципативна методологија мапирања заједнице и концепт *Архиве осећања*. Визуелно и симболичко језгро овог дела поставке била је мапа женске еманципације. Мапа је приказивала пут еманципације Ромкиња кроз седам кључних тачака, издвојених на основу сведочанстава и искустава учесница у истраживању: полазна тачка, покретач, узори, механизми, тачке ослонца, изазови и промена. Посебно место заузимале су просторне тачке које су означавале Београд, Костолац и Пирот – симболичка места из којих су се гранале различите животне приче, искуства и облици женског активизма. Мапа је додатно била опремљена фотографијама са фокус групних дискусија и из приватних архива уступљених за потребе реализације изложбе, те фотографијама предмета које су одабрале Ромкиње као асоцијације на процесе еманципације и женског заједништва. Сви наведени елементи (просторне тачке, фотографије, мапа пута) међусобно су повезани црвеном вуницом која је асоцирала на постојање заједничких

The creative process resulted in the solution to place two exhibition units into a relation of contrast. The first part of the setup was of documentary nature: lighter, more translucent, and visually more reduced, with an emphasised informative function. Its role was to gradually lead the visitors into the topic of Roma women's emancipation, research process, and mapping methodology, setting the framework for understanding the road to women's emancipation. The second part of the exhibition, on the contrary, was more intimate, emotional, and immersive – darkened, denser, and spatially more closed, designed in such a way to instill the visitors with the feeling of entering the inner world of personal experiences, memories, and emotions. While the first unit rested on mapping, documenting, and understanding the process of emancipation, the second was directed towards an immediate encounter with women's testimonies.

The first exhibition unit presented to visitors the HEROINES project, the participatory methodology of community mapping, and the *Archive of Feelings* concept. The visual and symbolic core of this part of the exhibition was the map of women's emancipation. The map showed the road towards Roma women's emancipation through seven key points, identified based on research participants' testimonies and experiences: starting point, impetus, models, mechanisms, fulcrum, challenges, and change. A special place was given to spatial points marking Belgrade, Kostolac, and Pirot – the symbolic places from which different life stories, experiences, and forms of women's activism branched. The map was additionally equipped with photos from focus group discussions and private archives – given as a courtesy for the purpose of staging the exhibition, as well as with photos of the objects selected by the Roma women as evocative of the processes of emancipation and women's community. All the listed elements (spatial points, photos, road map) were interlinked with the red wool thread, which alluded to the existence of Roma women's common experiences as well as to solidarity networks. This visual solution contributed to a

искустава Ромкиња, али и на мреже солидарности. Овакво визуелно решење допринело је томе да изложба добије интимнији и емотивнији карактер, померајући фокус са апстрактних података на конкретна животна искуства.

У првом изложбеном делу посетиоцима је представљен и концепт *Архива осећања*. Кроз текстуални садржај паноа они су се упознавали са појмовима попут микро-историје, наслеђе женске еманципације и носиоцима (о)сећања. Посебна пажња била је посвећена избору шест кључних осећања – страха, беса, храбрости, туге, радости и љубави – која чине основу даље интерпретације. Овај пано је имао улогу уводног сегмента и концептуалне увертире ка наредној изложбеној целини.

more intimate and emotional character of the exhibition, shifting the focus from abstract data to specific life experiences.

The first segment of the exhibition presented the *Archive of Feelings* concept to the visitors. The textual content displayed on boards introduced them to concepts such as microhistory, heritage of women's emancipation, and bearers of feeling/memory. Special attention was given to the selection of six key feelings – fear, anger, courage, sadness, joy, and love – which formed the basis for further interpretation. The role of this board was introductory – a conceptual overture to the following unit of the exhibition.

У другу изложбену целину посетиоци су улазили проласком кроз црну драперију која је јасно раздвајала документаран део поставке од интимног и емотивног простора унутрашњих искустава. Овај елемент није имао само практичну, већ и симболичку функцију – асоцирао је на улазак у нешто лично, скривено и често неизговорено, у простор осећања, сећања и унутрашњих борби које прате процес женске ромске еманципације.

Централни мотив другог дела поставке чинила је шума осећања, формирана од шест платна различитих боја која су се спуштала са таванице. На сваком од платна било је представљено по једно осећање – туга, бес, страх, храброст, радост и љубав – кроз текстове написане у поетској форми у првом лицу. Контраст између позитивних и негативних осећања додатно је наглашен различитим ширинама паноа, чиме је унутар самог простора створен ритам сужавања и ширења, притиска и ослобађања. Визуелну основу панела чиниле су женске силуете које су асоцијативно пратиле емоцију о којој је реч, док су боје, распоред и кретање кроз простор додатно појачавали утисак урањања у унутрашњи свет изложбеног наратива.

Текстови исписани на панелима настали су као резултат партиципативног процеса и указивали су на емотивне реакције Ромкиња на свакодневне изазове са којима се суочавају – дискриминацију, сиромаштво, социјалну дистанцу, ограничен приступ образовању и тржишту рада, али и на искуства солидарности, блискости и отпора. Иако је употреба говора у првом лицу у контексту ових интерпретативних текстова представљала веома изазован избор, истраживачки тим се определио управо за такав начин обраћања, јер он омогућава снажнији емотивни одговор, али и ефекат препознавања и поистовећивања код посетилаца. Истовремено, овакав приступ правио је јасну разлику у односу на први сегмент изложбе, који је био документарнији и аналитичнији. Преносимо текстове у целости:

The visitors entered the second exhibition unit by passing through black drapes, which clearly separated the documentary part of the exhibition setup from the intimate and emotional space of inner experiences. The function of this element was not only practical but also symbolic – it alluded to entering something personal, hidden, and often unspoken of, the space of feelings, memories, and inner struggles that accompany the process of Roma women's emancipation.

The central motif of the second segment of the exhibition was the forest of feelings, made up of six canvases of different colours hanging from the ceiling. Each canvas represented a feeling – sadness, anger, fear, courage, joy, and love – through texts written as poems in the first person. The contrast between positive and negative feelings was further emphasised by different width of the boards, whereby the rhythm of narrowing and expanding, of pressure and release, was created within the exhibition space itself. The boards were visually based on women's silhouettes which were associated with each emotion whereas the colours, layout, and movement through the space further reinforced the impression of immersion into the inner world of the exhibition narrative.

The texts written on the boards were created as a result of the participatory process, and they indicated Roma women's emotional reactions to the daily challenges they faced – discrimination, poverty, social distance, limited access to education and labour market, as well as experiences of solidarity, closeness, and resistance. Although opting to use first-person speech in the context of these interpretive texts posed quite a challenge, the research team decided on this particular way of address because it enables a more powerful emotional response as well as the effect of recognition and identification among visitors. This approach at the same time marked a clear difference from the first exhibition segment, which was more documentary and analytical. Complete texts are shown below:

РАДОСТ

Мој живот није био лак.
Кад се сетим мајке... Срце ми заигра.
Она је била мој узор.
Научила ме да будем јака. Да се не ослањам ни на кога.
Да радим за себе. Да градим свој живот.
И сад... Сад знам да радости има и у борби.
У томе да не одустајем.
Да идем напред, па колико год тешко било.
Радује ме и кад помислим на своју децу.
Сама сам их одгајала. Сама се борила.
Нисам имала много да дам...
Али сам им дала љубав и снагу.
Учила их да верују у себе. Да гурају напред.
Кад се сетим њиховог осмеха... Поносна сам!
Јер оно што су они постигли – то је и мој успех!
Сад имам и унуке. Они су ми радост велика.
Поготово моја унука, што завршава факултет.
А ја нисам ни смела да сањам о школи...
То ми је радост што не престаје.
Радујем се ситницама.
Радујем се малим стварима, малим победама.
Што сам својим знојем постигла.
Радујем се што сам успела.
Што сам, и поред свега, направила нешто.
Више него што сам мислила да могу.
Радост је кад знам да сам успела – својим рукама, својим путем.

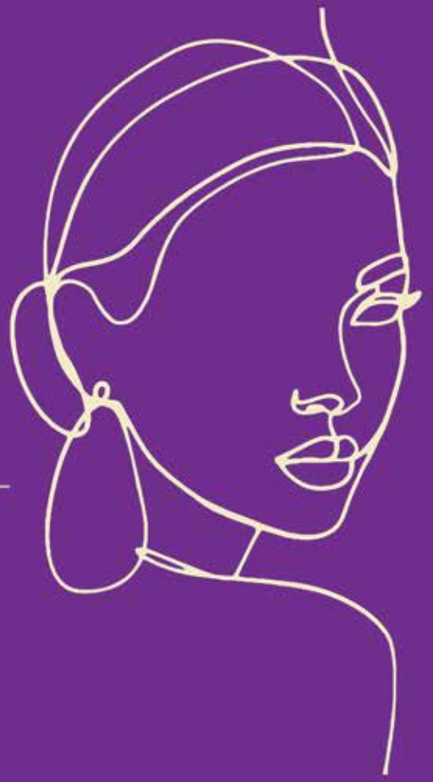

BAHTALIPE

Moro trajo naj sasa loko.
Kana dav man godji kaj mor de... Mor ilo khelel.
Voj sasa moro idoli.
Sikada man te avav zurali. Te na dikhav pe aver manuša. Te lačharav piro trajo.
Thaj akana... Akana džanav kaj o bahtalipe si ande maripe.
Katar goda ni ačhav.
Te džav anglal, itakaj kaj si phare.
Bahtali sem kana gndisarav pe mor čhavore.
Korkore barardem len. Korkore sasa man maripe.
Naj sasa man but te dav len... Sasa man kamipe thaj zuralipe.
Sikavdem len te pačaven ande peste. Te džan anglal.
Kana dav ma godji sar asaje... Pherdi sem. Bahtali.
Goda so von kerde – goda si mori zor!
Akana si man unuka. Von si mange baro bahtalipe.
Majbut mori unuka, akaja so agorisarel o fakulteto.
Me, našti dijem suno andar e škola... Voj agorisarel o fakulteto.
Goda si mange bahtalipe savo ni nakhel.
Bahtali sem pala ckno.
Bahtali sem kana si cknipe, cikne pobede.
Sa kerdem korkore.
Bahtali sem kaj kerdem goda.
Godolese kaj itakj kaj trajisardem gaja, kerdem khančli.
Majbut no so gndisaardem kaj šaj te kerav.
Bahtalipe si kana džanav so kerdem – pire vastenca, pire dromesa.

БЕС

Е, људи... У мени је бес, који ми једе душу!
У грудима ми гори, к'о ватра!
Није то само бес... То је све што су ми радили.
Од малена.
Уместо у школу – ја морам да просим на улици.
Уместо књига – мени метла, лопац, дрва.
Кажу – ћути, женско си.
Кажу – женско не треба у школу.
Кажу – буди мирна, не тражи ништа, остави све брату, не отимај од њега.
А ја хтела... Хтела да учим. Да будем нешто.
Ал' нису дали.
Сетим се мајке... Јадна, измучена, мршава.
Само кува, пере, чисти.
Ћути, трпи. Мисли – шта ће, то је живот.
И мене су тако гурали. Кажу – тако ти је записано.
Морала сам да се удам.
За школу пара нема.
Затворили ми сва врата.
Рекли – ти си женско, ти си туђа кућа, твој живот вреди мање.
Не дам да и моје ћерке тако живе.
Не дам да ћуте к'о моја мајка.
Ја хоћу да моја деца иду у школу.
Хоћу да имају снове.
Хоћу да буду поносне што су нешто...
И тај бес нико не може да ми узме. Никад.
Тај бес... Тај бес ми даје снагу.

HOLJARIPE

E, manušalen... Ando mande si holjaripe, savo hal mor ilo!
Mor damari, phabol sar e jag!
Naj goda o holjaripe... Goda si sa so kerde mange.
Kana sema ckni thaj akana.
Ni djelem ande škola – sema pe ulica te rodav love.
Naj sasa man pustika – e metla, piri, kaš goda sasa pala mande.
Phenen – ačhi na vačar tu san džuvlji.
Phenen – džuvlji san ni trubus te džas ande škola.
Phenen – beš mirno, na rode khanči, ačhav e phralese, na le lestar.
A me kamlem... Kamlem te sićov. Te avav khonik.
Ni dije man.
Dav man godji kaj mor de... Čori, bari muka, čišli.
Čiravel, halavel e šeja, halavel o kher...
Na vakar, ačhi. Gndisarel – so ka ćerel goda si o trajo.
Vi manca kerde gaja. Phenen – gaja si ramosardo.
Trade man te lav Rom.
Pala e škola naj love.
Phande mange sa e udara.
Phende – tu san džuvlji, avreso kher – tiro trajo ni moi but.
Ni dav te mor čhaja trajin gaja.
Ni dav te na vakaren sar mor de.
Me kamav te mor čhavre džan ande škola.
Te avel len lengo suno.
Te vazden piro šoro godolese kaj si khonik...
Thaj goda holjaripe našti khonik lel mandar. Nisar.
Goda holjaripe... Goda holjaripe del man zuralipe.

ХРАБРОСТ

Тешко дишем. Нешто ме стеже у грудима. Срце лупа...
јако лупа.
Знам... знам да ово што сад радим мења живот.
Хоћу да себи будем најважнија.
Нећу више по туђем. Нећу више да трпим.
Доста је ружних речи. Доста је понижења.
Хоћу да пређем границе што су ми ставили.
Хоћу да кажем НЕ!
Нећу да ћутим. Нећу да живим по туђим правилима.
Хоћу да гледам даље. Да видим више. Да живим боље.
Осећам да могу. Да имам снагу.
Као мала сам себи обећала – живећу у згради, у топлом стану.
Морам успети.
Нећу живот који су ми наменили.
Требало је времена. Године да скупим храброст.
Сад затварам врата куће где нисам била ни поштована, ни пожељна.
Где сам била само да слушам и ћутим.
Сад кад попуњавам пријаву за посао... Рука ми је мирна.
Знам шта радим. Знам зашто.
Ал' нисам знала да је овако тешко бити храбра.
Нисам знала да морам да бирам.
Између двоје које волим. Између својих и туђих жеља.
Ал' изабраћу. Прекршићу правила.
И ако ме одбаце, ако останем сама.
Болеће. И тело и душа.
Храбра сам, јер упркос свему, бирам себе.

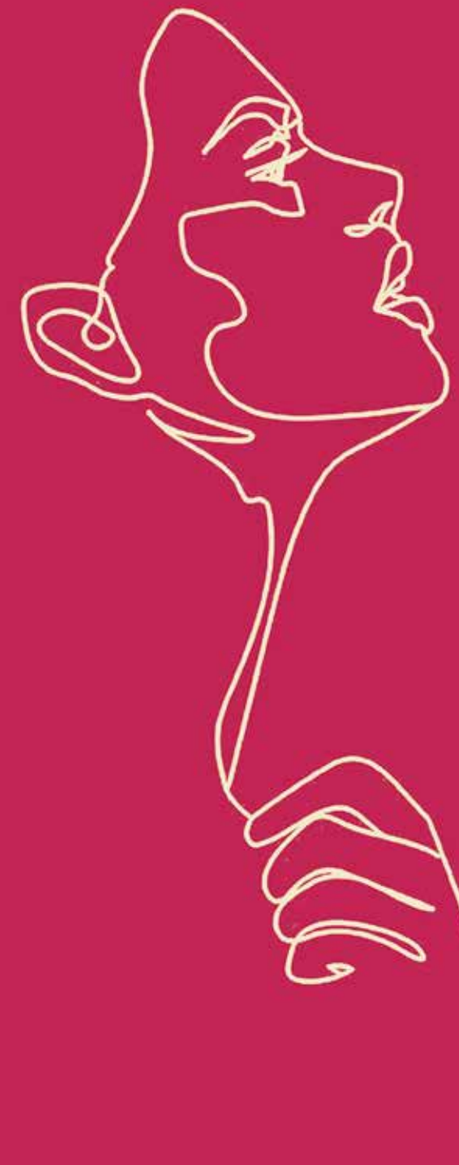

ZURALIPE

Phare si mange. Knači bešlo pe mor damari. O oli del... thaj del.
Džanav... džanav kaj goda so akana kerav arlisarel o trajo.
Kamav te avav pese majimportantno.
Ni kamav te kerav so aver roden mandar. Našti gaja majdur.
Kana khonik dikhel ma phare si mange. Bilačhe svatura si vakradine. Sa si bilačhe.
Mangav te hutav pe goda so thode anglal mande.
Kamav te phanv NI!
Ni kamav te na vakarav. Ni kamav te trajiv sar aver phenen.
Kamav te dikhav majdur. Te dikhav vadži majbut. Te trajiv majlačhe.
Džanav kaj šaj. Kaj si man zuralipe.
Kana sema ckni vaćarde pese – ka trajiv ande zgrada, ando tato kher.
Mora te avel gaja.
Ni kamav trajo savo von kamen pala mande.
Trubuja man vrjama. But berša te avav majzurali.
Akana phandav o udar ande kher kaj ni pačaven ma, kaj ni kamen man.
Kaj sema te ašunav so roden mandar thaj te na vakarav.
Akana kana ramosarav o lil pala e buti... Moro vast ni izral.
Džanav so kerav. Džanav vi sose.
Ni džanglem kaj si gaja phare te aves zurali.
Ni džanglem kaj si man šaipe te arlisarav.
Maškar e duj save kamav. Maškar llenge thaj more mangipa.
Ka arlisarav. Ka phagav e rulura.
Thaj vi te čhuden man, te ačhav korkori.
Ka dukhal ma. Ka dukhal ma sa.
Zurali se, godolese, kaj arlisarav man.

ЉУБАВ

Љубав... Моја мајка.
Увек има одговор на свако моје питање.
Њене речи ме теше. Њене речи ме јачају.
Њене руке... Грле ме кад је тешко, а саме су уморне од живота, од рада.
Моја деца – мој понос.
Први кораци. Њихове радозналe очи... Подсећају ме да се борим.
Да расту у свету где ће имати више избора него ја.
Мој унуци... Њихови осмеси... Моје су највеће богатство.
Загрљај вољеног, иако су нам бранили да будемо заједно.
Игра... Брат ме је учио фудбалу.
Показао ми је да и девојчице могу да трче слободно.
Моја разредна... Купила ми је хаљину за матуру.
Жена из заједнице.
Поглед јој говори: „Можеш!"
Букет цвећа... Мириси... Љубав.
Мирис свежег хлеба – ту је дом, ту је сигурност.
Колико љубави стане у шољицу?
У мирис тек скуване кафе?
Испијање кафе с пријатељицом... То је љубав.
Топла супа што ми свекрва доноси на врата... Љубав.
Љубав у звуку... Грају деце, смех, песма.
Али и тишина... И у њој уживам.
Волим свој посао.
Знам да могу да помогнем другима.
Када мој савет, загрљај, или само поглед дају снагу...
Толико је разлога да волим. Да будем вољена.

KAMIPE

Kamipe... Mor de.
Šajekh sasa las irisaripe pe more phučipa.
Lake svatura vakaren sa majlačhe. Lake svatura keren te avav majzurali.
Lake vas... Si paša mande kana si mange phare, a vi von si phare, katar o trajo katar e
buti.
Mor čhavore – moro bahtalipe.
Angľune drabura. Lenge godaver jakha... Vakaren mange kaj trubul te marav man
pala lende.
Te baron ande them kaj ka avel len majbut arlisripa no so sasa man.
Mor čhavrenge čhavore... Lengo asajipe... Si mor majbaro barvalip.
E vasta godolese save kamav, itakj kaj ni dije amen de avas khetane.
Khelipe... O phral sikada man te kelav fudbal.
Lesa dikhlem kaj e čhora šaj te prastan tromale.
Mori sikavni... Činda mange haljina pala e matura.
E romnji andar e mahala.
Lako dikhepe phel: „Šaj te kres goda!"
E luluda... Šukar... Kamipe.
O tato marno – gothe si o kher, o arakhipe.
Gadiči si kamipe ande jekh šolja. Ande sigo kiradi kafa?
E kafa e amalinasa... Goda si kamipe.
Tati supa savi anel mange e de mor romesi po udar...
Kamipe.
Kamipe ando krlo... Khelipe e čhavorengo, asajipe, djiladipe.
Numa vi kana na ašunav khanči... Goda si mange but šukar.
Kamav mor buti.
Džanav kaj šaj te ločharav averenge.
Kana goda so vakarav, mor putarde va, vol moro dikhipe den zor...
But si razloga te kamav. Te kamen man.

СТРАХ

Не знам... Не знам ни како да почнем.
Спуштам поглед. Руке ми дрхте. Чело ми је мокро.
Срце ми лупа.
Не знам да ли се плашим њега... Окружења... Или себе.
Свега? Не знам.
Стално ми се врти у глави: „Хоћу ли успети?
Могу ли ја то? Шта ме чека?"
А тај глас изнутра, стално ми говори: „Не можеш! Немој!
Ти си нико."
И ја му верујем. Не знам зашто. Само верујем.
Од кад знам за себе... Ја се плашим.
Да ће ме исмевати, иако је на мени лепо одело.
Да ћу седети у задњој клупи, а све сам лепо научила.
Да школу нећу завршити, а желим на факултет.
Да ће ме удати, а да ме неће ни питати.
Да ћу родити, а ја... Ја сам још дете.
Да ће неко да ме бије, а ја нећу моћи ништа,
не умем да се браним.
Некад мислим... Можда сам ја крива? Не знам.
Плаши ме што ћутим, што трпим, што увек морам да
слушам друге.
Плаши ме да је то једини начин.
Плаши ме и да нико неће да се јави на слушалицу кад
позовем.
Плаши ме... Сама сам.
Страх ме је свуда. На улици. У школи. У кући, која би
требало да буде мој дом.
Плаши ме и да мислим другачије.
Плаши ме и да... И да сањам... Да живот може бити
лепши.
Све се мења тако споро. И ја... Ја се плашим још више.
Не знам... Не знам да ли ово што причам има смисла.
Само, морала сам да кажем. Да не ћутим.
Плашим се. Али ево... Причам.

DAR

Ni džanav... Sar te vakarav.
Dikhav tele. Izran mor vast. O šoro simange ando paj. O ilo
ka inkljel andar mande.
Ni džanav da li darav lestar... Katar o trujalip... Mandar...
Darv katar sa? Ni džanav.
Sajekh dukhal ma o šoro: „Šaj li me goda te kerav? Šaj li? So
aščarel man?"
A o krlo ande mande vakarel: „Našti! Na ker goda! Tu naj
san khonik."
Thaj me paćav ande goda. Ni džanav sose. Numaj paćav.
Dži kaj džanav andar pese... Me darav.
Ka asan mandar, itakaj kaj si man šukar šeja.
Ka bešav ande paluni klupa, a sikadem lačhe.
Ni ka agorisarav e škola, a mangav o fakulteto.
Ka den ma Romeste, a ni ka phučen man.
Ka bijanav, a me... Me sem vadži bajato.
Ka mudarel man khonik, a me našti te kerav khanči, ni
džanav sar.
Gndisarav... Me sem bangi? Ni džanav.
Dar si mange kaj ni vakarav svato, kaj dikhav thaj khanči ni
kerav, sajekh ašunav so aver vačaren thaj gaja kerav.
Dar si mange, a goda šaj te kerel pe gaja našti averčhande.
Dar si mange kaj khonik ni ka vazdel o telefono kana
akharav.
Dar si mange... Korkore sem.
Dar si mange pe sa e thana. Ande ulica. Ande škola. Ando
kher, savo trubul te avel moro kher.
Dar si mange ví te gndisarav averčhande.
Dar si mange... Ví te dav suno... Kaj o trajo ka avel
majšukar.
Sa arlisarel pe poloče. Ví me... Me darav majbut godolestar.
Ni džanav... Sose akava vakarav.
Numaj mora sema te vačaarav. Našti te phandav mor muj.
Darav. Numaj ake... Vaćarav.

ТУГА

Ћутим. Снага ме напушта. Уморна сам.
Туга је око мене. Стално је ту. Не иде нигде.
Тужна сам што не верују у мене.
Родитељи, наставници, пријатељи... Сви сумњају.
Ја хоћу да будем адвокатица. Спортисткиња.
Можда и докторка.
Ал' нико не мисли да ја то могу.
Осећам погледе. Оне хладне, што осуђују.
Још горе – оне што сажаљевају.
Осећам како се људи одмичу.
У школском дворишту пар корака даље.
У аутобусу празно место поред мене.
Тишина кад уђем негде.
То није само размак. То је зид.
Зид предрасуда.
Одваја ме од других.
Не дају ми прилику да покажем шта знам.
Да покажем таленат. Да радим шта волим.
Зашто стално морам да се доказујем?
Понекад пожелим да сам рођена негде другде.
У другој улици. У другом свету.
Да сам другачија. Да ми је кожа бела.
Размишљам како једна боја може да обоји цео живот.
У светло. Или тамно.
И тужна сам јер све то носим сама.
Без ослоница. Без гласа који каже: „Ти вредиш!"
Туга је ту, али ја идем даље.

BIBAHTALIPE

Ni vačarav. Ačhavel man o zuralipe. But si mange phare.
Bibahtalipe si trujal mande. Pe sa e thana. Ni džal khatende.
Bibahtali sem godolese kaj ni pačan ande mande.
O dad thaj e de, sikavne, amala... Savore ni pačan ande
mande.
Me kaav te avav advokato. Te avav sportista.
Šaj vi doktorka.
Numa khonik ni gndisarel kaj goda šaj te avav.
Dikhav sar dikhen man. Godola dikhipa si bitate,
den pe mande.
Vadži majbilačhe – godola save ni mangen man.
Dikhav sar e manuša džan maj dur mandar.
Ande škola majdur mandar.
Ando autobuso po than paša mande khonik ni bešel.
Ni keren svato kana dav andre.
Thaj goda naj samo pašipe. Goda si zido.
Zido katar e prejudicije.
Me naj sem paša aver manuša. Dur sem lendar.
Ni den man šaipe te dikhen sa so džanav.
Te dikhen o talento. Te kerav goda so kamav.
Sose goda si gaja?
Kamav nesar te sem bijande pe aver than.
Ande aver ulica. Ande aver them.
Te sem averčhandi. Te sem parni.
Gndisarav kaj jekh koloro šaj te kerel koloro
katar sasto trajo.
Ando parno. Vol kalo.
Pharo si mange kaj goda sa inčarav korkore.
Khonik naj paša mande. Naj krlo te vakarel: „Tu san bari!"
O bihtalipe si paša mande, numaj me džav majdur.

Свако осећање, односно платно са интерпретативним текстом, визуелизовано је и по једним предметом свакодневице, изабраним као асоцијативним током истраживања са учесницама. Ови предмети, иако наизглед безвредни и уобичајени, постављени су на осветљене постаменте као драгоцености, добијајући тако вредност музеалије и статус носилаца значења и искуства. Предмете су бирале Ромкиње укључене у пројекат, при чему су они за њих били повезани са личним искуствима еманципације, процесима оснаживања, као и различитим облицима женске солидарности и међусобне подршке. Сваком од ових предмета додељен је, као и на изложби у Линцу, музејски картон са основним подацима о предмету и кустоском белешком.

Each feeling, that is, each canvas with its interpretive text, was also visualised by means of one everyday object, chosen as evocative during the research with participants. These objects, though seemingly worthless and common, were placed on lit pedestals as if they were precious, thus acquiring the value of museum pieces and the status of bearers of meaning and experience. The objects were selected by the Roma women involved in the project, based on the objects' association with their personal experiences of emancipation, processes of empowerment, and different forms of women's solidarity and mutual support. As was the case with the Linz exhibition, each of the objects was allocated a museum card with the basic information about the object and a curatorial note.

preserved	18.04.2024

e airplane represents Roma women's
ncipation in the modern era, symbolizing
rational progress and economic and
ural changes in their community, including
pportunity to step out of the private
ain, go on vacation, and even go on a
ntic trip with their unmarried partner.
situation is better than that of our
ers and grandmothers in every sense. We
freer, we work more, we move more. You
dn't have imagined before that a guy and a
would go on vacation alone." Yet for many
bers of the community, travel in this sense is
l an unfulfilled goal, so the airplane also
resents women's aspirations for a brighter
ure.

visible traces of usage	16.04.2024

The symbolism of an empty and worn out wallet in the context of the emancipation of Roma women sheds light, first of all, on the struggle for basic existences: "It was a difficult time. We managed like any poor person – if you have something, you don't have another thing, if you have another thing, you don't have a third one, and so on." However, it also reflects a deeper aspiration for economic autonomy. "It is very important for a woman to have her own dinar and her own piece of bread," Roma women say, emphasizing how crucial financial independence is for changing gender relations. According to the traditional pattern, a woman is in an economically inferior position compared to her husband or other family members. The very act of participating in the household budget is not only a practical contribution, but also a symbol of empowerment, helps women to achieve equality in the family and community.

well preserved	18.04.2024

The sun, in the context of the emancipation of Romani women, represents strength, warmth, and hope, illuminating the path to change and a way out of the shadow of marginalization. "Something you cannot look at, yet cannot live without," says a Romani woman, describing its power and necessity. As a visual motif, it symbolizes the transition from invisibility to public space, as well as the personal quest for one's own place in family and society – "one's place under the Sun." When it appears in a drawing, story, or selected object, the sun becomes a sign of hope and aspiration for a better future, education, solidarity, and the empowerment of women and their children.

slightly damaged	7.05.2024

The student identification card evokes two strong feelings – sadness and happiness. Sadness, because for most Roma women it is impossible to have it, being a symbol of privileged access to education that remains out of their reach. Although education is recognized as a key mechanism of emancipation, many girls do not even finish elementary school, much less high school, while only a few succeed to enrol in university. That is why the student ID is such an ambivalent symbol. On the one hand it evokes lack of opportunities, interrupted plans and limitations. "I didn't finish high school; I passed the entrance exam, but my dad didn't allow it – he said there was no money for my schooling. I got married at 18. I gave birth to a daughter at 17, a son at 19," says a young Roma woman. On the other hand, for those who own it, it provides them with joy and pride, standing as a proof that the limited expectations for Roma women can be pushed. During focus groups (field research), several testimonies of empowered Roma women enrolling and graduating college at a more mature age were collected.

Flowers

sociative object
during Kostolac

n of the
of gifting

n used as a
ers to women
ral or tomb

n bad condition

Although flowers are traditionally associated with positive emotions such as love, joy and celebration, in the context of Roma women's emancipation they can raise a completely different, almost opposite spectrum of feelings. For some Roma women, flowers become a reminder of poverty, hardship and the struggle for survival and lack of dignity. "We picked flowers out of the grave and sold them. Our life was a disaster. We didn't have a house. Only mud." This Roma woman's words illuminate the reality in which a common symbol of beauty can have a completely different meaning. Flowers, which are usually associated with the joys of life, here become a metaphor for poverty, sadness and hopelessness, as well as desperation and the effort needed just to survive the day.

Exercise weight

sociative object
during Belgra

out equipment/

symbol of physical
sign of a contempor

well preserved

This object, as a sy
hardship and the
marked by poverty
marginalization
overpasses its
and transforma
force and rel
experience o
heads high
the small
the loss
woman re
third wa
me all alo
in Kostolac
that money I

d
ined

24

ation, signifies
ories of Roma women
ction and
, the weight
sports equipment
of struggle, internal
ism stems from the
rength to raise their
a hug, to find joy in
ive up, regardless of
endured. One Roma
then second and then
d got killed and left
was the first woman
ility company. From
e and educate my
children."

Lioness

associative object
chosen during Kostolac
FG

brown lion
figu atic

decoration

symbol of stre ge and protective
role of a mothe

well preserved

18.04.2024

This lioness – a symbol of strength, courage and the protective role of a mother – signifies Roma women's continuous fight for dignity and visibility in society. It emanates readiness to endure and overcome obstacles, to fight for the possibility of education, independence and voice. "I have the strength mostly because of my children, to lead them to the right path; also to be independent and not to depend on anyone." In this weave of mother's protection and personal courage, the lioness evokes the figure of a self-confident Roma woman who stands for her family and for herself.

ЉУБАВ
Назив предмета: Вез, миље, ручни рад
Порекло: асоцијативни предмет одабран током Пирот ФГ
Опис: вез са флоралним орнаментима, уштиркан миље
Функција: декоративна покривка за астал и комоду
Културни контекст: производ традиционално женског заната, настао кроз преношење вештина ткања с генерације на генерацију као део културног наслеђа
Датум каталогизације: 2. 5. 2024.
Интерпретативна белешка: Еманципација Ромкиња не може се посматрати без уважавања богатог женског наслеђа које оне преносе с колена на колено. У овом наслеђу, рукотворине попут везова и тканина нису само украс, већ и сведочанство о вештини, стрпљењу и идентитету жена које су претходиле данашњим генерацијама. „Мама је волела да везе и столњаке и чаршафе и постељину, пун кофер имам – нит сам давала нит ишта, не користим ни ја, али ето повремено оперемо и средимо.“ Овај однос према наслеђу показује како се традиција и емоција љубави и припадности стапају, истовремено чувајући везу са прошлошћу и подсећајући на континуирану снагу и отпорност ромских жена кроз време.

LOVE
Object's name: Embroidery, doily, handiwork
Origin: associative object selected during the FG in Pirot
Description: embroidery with floral ornaments, starched doily
Function: decorative table or dresser cover
Cultural context: product of the traditionally women's craft, created in the generational transfer of the skill of embroidery as part of cultural heritage
Cataloguing date: 2 May 2024
Interpretive note: Roma women's emancipation cannot be viewed without taking into account the rich heritage of women, which they transfer from one generation to another. This heritage implies that handicrafts such as embroidery or cloth are not mere decorations but also testimonies to the skill, patience, and identity of the women of ancestral generations. "Mom liked embroidering table cloths, bedsheets and linen, I have a full suitcase of these – never gave anything away, and I don't use any, but anyway we sometimes wash them and sort them out." This relation to heritage shows the merging of tradition and the emotions of love and belonging, which at the same time preserves the connection with the past and reminds of the continuous strength and resistance of Roma women over time.

ТУГА
Назив предмета: Цвеће
Порекло: асоцијативни предмет одабран током Костолац ФГ
Опис: букет разноликог цвећа
Функција: декорација; предмет даривања
Културни контекст: цвеће се дарује као израз пажње и наклоности
Датум каталогизације: 1. 5. 2024.
Интерпретативна белешка: Иако цвеће традиционално симболизује емоције попут љубави и радости, у контексту еманципације Ромкиња оно може пробудити сасвим другачији, потпуно супротан спектар осећања. За неке жене оно постаје подсетник на сиромаштво, борбу за опстанак и недостатак достојанства. „Вадила сам цвеће из гроба и продавала. Ми смо били катастрофа живот. Нисмо имали кућу. Блато.“ Цвеће, које се уобичајено везује за животне радости тако постаје метафора немаштине, туге и безнађа.

SADNESS
Object’s name: Flowers
Origin: associative object selected during the FG in Kostolac
Description: bouquet of different flowers
Function: decorative; object as a gift
Cultural context: flowers are gifted as an expression of care and affection
Cataloguing date: 1 May 2024
Interpretive note: Although flowers traditionally symbolise emotions such as love and joy, in the context of Roma women’s emancipation they might evoke a completely different and totally opposite range of feelings. For some women they become a reminder of poverty, struggle for bare survival, and lack of dignity. “I used to take flowers out of graves and sell them. We had a disastrous life. We didn’t have a house. Mire.” Thus flowers, usually associated with the joys of living, become a metaphor for indigence, sadness, and despondency.

БЕС

Назив предмета: Исцепан уџбеник

Порекло: асоцијативни предмет одабран током Костолац ФГ

Опис: исцепан уџбеник за ученике основне школе

Функција: књига из које се учи у школи

Културни контекст: ускраћивање права на образовање и очување традиционалних породичних и партнерских улога

Датум каталогизације: 16. 4. 2024.

Интерпретативна белешка: Исцепан уџбеник изабран је као снажан симбол ускраћеног права на образовање – једног од кључних предуслова еманципације. Његова оштећеност одражава неправду која прати забрану школовања, иако оно формално постоји као универзално право. Одсуство образовања има далекосежне последице: ограничен приступ тржишту рада, онемогућено активно учешће у јавном животу, зависност и инфериоран положај у породици. Иза сваког прекинутог школовања стоји бес – гнев жена које су знале да могу више, али им је то било одузето под изговором традиције или нужде. „Мени отац није дао да идем у школу, јер девојчице не треба да иду у школу. Иначе бих завршила за адвоката.“ Исцепан уџбеник тако постаје више од предмета – он је сведочанство о прекидима у знању, пропуштеним приликама, али и о борби жена да прекину тај ланац.

ANGER

Object’s name: Torn textbook

Origin: associative object selected during the FG in Kostolac

Description: torn textbook for primary school students

Function: book used for learning at school

Cultural context: denial of the right to education and preservation of traditional family and partner roles

Cataloguing date: 16 April 2024

Interpretive note: The torn textbook was selected as a strong symbol of the denied right to education – one of the crucial prerequisites for emancipation. Its damaged state reflects the injustice of the prohibition of schooling, although the latter formally exists as a universal right. The absence of schooling has far-reaching consequences: limited access to the labour market, undermined active participation in public life, dependence and inferior position within the family. Behind every case of interrupted schooling there is anger – the rage of the women who knew they could do more but were denied under the excuse of tradition or necessity. “My father wouldn’t let me go to school because girls should not go to school. Otherwise I would have been educated to be a lawyer.” The torn textbook thus becomes more than an object – it is a testimony to interruptions of knowledge, missed opportunities, as well as of women’s struggle to break the chain.

ХРАБРОСТ
Назив предмета: Шољице за кафу
Порекло: асоцијативни предмет одабран током Београд ФГ
Опис: распарен сет шољица за кафу
Функција: за служење кафе, користи се у сваком домаћинству
Културни контекст: превазилази своју практичну улогу и постаје симбол друштвености, интимности и ритуала
Датум каталогизације: 2. 5. 2024.
Интерпретативна белешка: У контексту еманципације Ромкиња, испијање кафе неретко представља чин умрежавања жена унутар заједнице и превазилажења граница уз осећај солидарности. Шољица кафе не асоцира само на време проведено са пријатељицом, мајком или комшиницом, већ на тачке ослонца и међусобну подршку која оснажује жене да праве искораке. У појединим ситуацијама, испијање кафе носи још дубље значење – оно је симбол прихватања од стране већинске групе: „Мене ће примити у друштво, са мном ће попити кафу, неће ме понижавати и моје дете ће моћи да се игра са њима, јер они знају да ја радим у школи, да сам ја учитељица и моје дете је свуда добродошло.“

COURAGE
Object’s name: Coffee cups
Origin: associative object selected during the FG in Belgrade
Description: a set of coffee cups with odd pieces
Function: serving coffee, it is used in every household
Cultural context: it transcends its practical role to become a symbol of sociability, intimacy, and ritual
Cataloguing date: 2 May 2024
Interpretive note: In the context of Roma women’s emancipation, drinking coffee is often an act of women’s networking within the community and transcending boundaries with the feeling of solidarity. A cup of coffee does not only evoke the time spent with a friend, mother, or neighbour, but also mutual support and reliance that empower women to make bold steps. In certain situations, drinking coffee has an even deeper meaning – it is a symbol of acceptance by the majority group: “I will be accepted into company, they will drink coffee with me, they will not humiliate me, and my child will be able to play with them, because they know I work in a school, I am a teacher, and my child is welcome everywhere.”

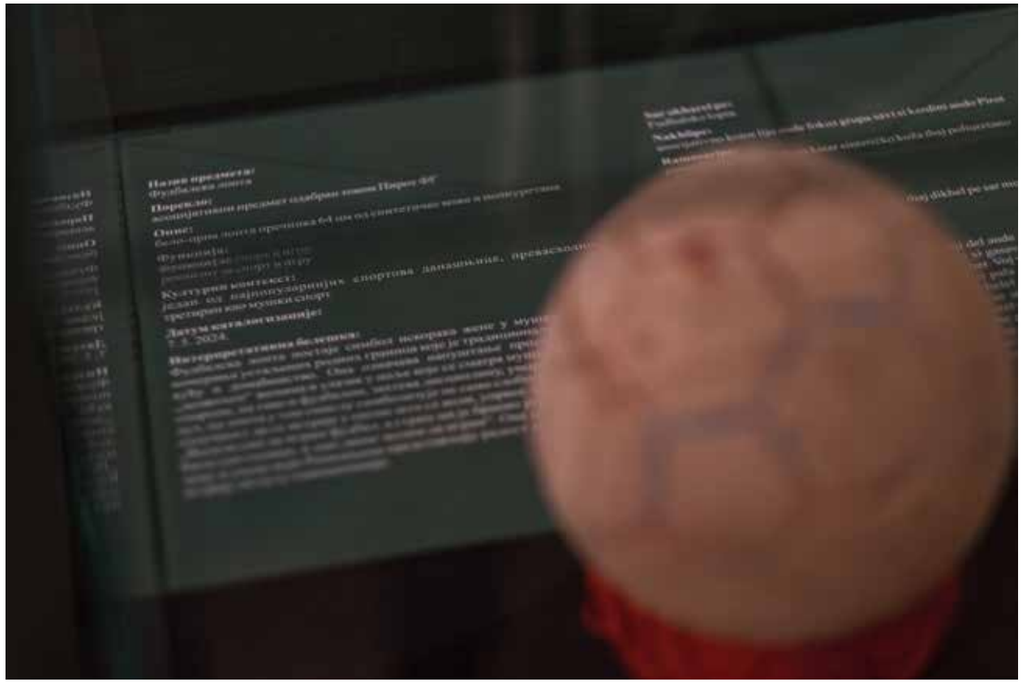
СТРАХ
Назив предмета: Мобилни телефон
Порекло: асоцијативни предмет одабран током Костолац ФГ
Опис: поломљен мобилни телефон
Функција: средство за комуникацију на већим раздаљинама
Културни контекст: симбол моћи и доминације
Датум каталогизације: 28. 4. 2024.
Интерпретативна белешка: Поломљен телефон у контексту еманципације Ромкиња означава опасност и немоћ жене да у тренутку страха и угрожености потражи помоћ. Истовремено, асоцира на изолованост и прекинуте везе – не само с породицом и пријатељима, већ и са спољним светом, наглашавајући осећај усамљености и затворености. Овај предмет симболички говори и о тишини институција када је реч о насиљу над Ромкињама: „Насиље је и даље приватна ствар. Нико неће да се меша у породичне односе. Дешавало се да жена позове полицију, они изађу на терен, мало их смире и ником ништа, оду." Телефон који је поломљен и покварен тако постаје метафора прекинуте комуникације и институционалне равнодушности – знака да жене, осим што су изоловане у сопственом дому, често остају без ослонца и у систему који би требало да их заштити.

FEAR
Object's name: Cell phone
Origin: associative object selected during the FG in Kostolac
Description: broken cellular phone
Function: means of long-distance communication
Cultural context: a symbol of power and dominance
Cataloguing date: 28 April 2024
Interpretive note: In the context of Roma women's emancipation, a broken phone signifies danger to women and their powerlessness to ask for help at the moment of fear and vulnerability. At the same time, it evokes isolation and broken relationships – not only with one's family and friends but also with the outside world, stressing the feeling of loneliness and reticence. Symbolically, this object also speaks about the silence of institutions when it comes to violence against Roma women: "Violence is still a private issue. No one will meddle in family affairs. There have been cases of women calling the police, and they do the fieldwork, calm them down a little bit, then just leave as if nothing had happened." The broken and dysfunctional phone thus becomes a metaphor for interrupted communication and institutional indifference – a sign that women, apart from being isolated in their own home, often lack support from the very system that is supposed to protect them.

РАДОСТ:
Назив предмета: Фудбалска лопта
Порекло: асоцијативни предмет одабран током Пирот ФГ
Опис: бело-црна лопта пречника 64 цм од синтетичке коже и полиуретана
Функција: реквизит за спорт и игру
Културни контекст: један од најпопуларнијих спортова данашњице, превасходно третиран као мушки спорт
Датум каталогизације: 7. 5. 2024.
Интерпретативна белешка: Фудбалска лопта постаје симбол искорака жене у мушку сферу и померања устаљених родних граница које је традиционално везују за кућу и домаћинство. Она означава напуштање простора који је „дозвољен" женама и улазак у поље које се сматра мушким. Бављење спортом, па тако и фудбалом, захтева дисциплину, упорност и тимски дух, па лопта у том смислу симболизује не само слободу избора, већ и одлучност да се истраје у ономе што се воли, упркос забрани и осуди. "Волела сам да играм фудбал, а стриц ми је бранио јер је то за дечаке. Била сам голман, и дан-данас волим да играм". Ова игра асоцира и на децу и унуке који Ромкињама представљају радост и дају им снагу да истрају на путу еманципације.

JOY
Object's name: Football
Origin: associative object selected during the FG in Pirot
Description: a 25-inch-diameter black and white ball made of synthetic leather and polyurethane
Function: prop for sports and games
Cultural context: one of today's most popular sports, primarily treated as a men's sport
Cataloguing date: 7 May 2024
Interpretive note: A football becomes a symbol of women's breakthrough into men's sphere and their shifting of the established gender boundaries that traditionally tie women to the house and household. It signifies the abandoning of the space women are "allowed" to occupy and women's entrance into the field thought of as men's realm. Doing sports, football included, demands discipline, endurance, and team spirit, and to this effect the ball does not only symbolise the freedom of choice but also decisiveness to persist in what one loves despite judgement and prohibition. "I liked playing football, and my uncle wouldn't let me because it is for boys. I was a goalkeeper, and I still like playing." The game also evokes children and grandchildren, which give joy to Roma women as well as strength to endure on their road towards emancipation.

Овакво постављање предмета и текстуалних објашњења, односно сусрет неочекиваног предмета и интерпретативног текста који га одређује, представља у музеолошкој пракси већ познат изложбени приступ. Он је примењен са намером да код посетилаца подстакне ефекат изненађења и радозналости, као и потребу за даљим тумачењем и откривањем слојева значења. Истовремено, садржај је остављен довољно отвореним како би омогућио активну улогу публике у конструисању додатних интерпретација.

Such juxtaposition of the object and its textual explanation – as a form of encounter between an unexpected object and the interpretive text defining it – is a well known exhibition approach in museological practice. It is applied with the intention of inciting the effect of surprise and visitors' curiosity, as well as their need to further interpret and unravel the layers of meaning. At the same time, the content is open enough to allow an active role of the audience in constructing fresh interpretations.

associative object chosen during Pirot FG

metal dish, 5l volume, emailed steel

ood making dish

symbolizes household, family care and everyday rituals

ed, but well preserved

2.05.2024

pot, in the context of Roma women's empowerment, arries the symbolism of traditional gender roles nd represents a restraint that keeps a woman inside e household and behind a stove, limiting her reedom and possibilities. For many girls, dolescence marked the entry into household hores - "Adolescence was for girls to cook lunch, to ring in the firewood, to make so she can go to school. f not - school is home - broom and pots, that was the tarting point for most girls." Often, this meant itting their education and surr ering their ndependence and dreams. Reflecti from the pot rebellionally stands for breaking ints, for ring gender borders and for step into the ublic sphere - building a road to ducation, mployment and their own voice in p

Dress

associative object chosen during Kostolac FG

purple evening dress, no sleeves, satin

women's clothing item

a status symbol that reflects personal taste and belonging to a certain social class

well preserved

18.04.2024

The dress, in the context of the emancipation of Romani women, transcends its function as a mere clothing piece and becomes a powerful symbol of social change. Attending prom night and choosing a formal dress marks the end of a life chapter - the completion of high school - and confirms belonging to a peer group on an equal level. At the same time, the dress illuminates moments of solidarity and support from the majority community, as testified by the story of a young Romani woman: "In school, we didn't have problems. For my graduation, my class teacher and the principal gave me an award - to go to Polaris and buy a dress." This act transforms the into a symbol of recognition, support, claiming of social space where Romani are not invisible.

"Mensch Ärgere Dich nicht"

associative object chosen during Kostolac FG

set of dice and figures from the board game "Man, Don't Get Angry"

board game

game that gathers friends, family and supports unity

well preserved

18.04.2024

In the context of Roma women's emancipation, the game "Mensch Ärgere Dich nicht" symbolizes a life path full of challenges, obstacles, and new beginnings. Like the figures that return to the start on the board, Roma women often go through complex processes of fighting for education, for independence, and social recognition. This is vividly illustrated by one woman's statement: "I watched what my friend was doing, and I followed her; I enrolled in school by myself. And there, at the age of 12, I started over in the first grade." This game reminds us of the importance of patience, persistence, and solidarity - to remain strong and resilient in achieving your own goals, despite the obstacles. However, the game is also referring to women who are angry with a discriminatory society and deeply-rooted inequality.

Football

associative object chosen during Pirot FG

green synth poly

sports and games equipment

one of the most popular sports today, primarily treated as a men's sport in Serbia and throughout the Balkan region the high cost

well preserved

7.05.2024

In the context of Roma women's emancipation, football represents their advancement into the male sphere and the blurring of established gender boundaries that traditionally tie women to the household and games that support gender stereotypes. It means leaving the domain that is "allowed" for women and entering spaces long considered exclusively male. Playing sports, including football, requires discipline, persistence and team spirit, so the ball in that sense symbolizes not only freedom of choice, but also the determination to persevere in what one loves, despite prohibition and condemnation. As one participant says: "My brother taught me to play football and to draw. [...] I'm an excellent pupil in high school and my dream is to play for the national football team. But there's no money in women's football, so maybe I will also be an engineer or an architect next to football."

rplane

sociative object osen during Kostolac

blue airplane seats

nsportation of people

ly members of the middle class regularly use this type of transportation due to high cost

ll preserved

18.04.2024

he airplane represents Roma women's scription in the modern era, symbolising erational progress and economic and tural changes in their community, including

apty worn out wallet

sociative object osen during Kostolac

small woman's wallet, greenish, folding, with traces of usage

ing money and other valuable documents

symbol of poverty, but also of the fight to survive

visible traces of usage

18.04.2024

The symbolism of an empty and worn out wallet in the context of the emancipation of Roma women sheds light, first of all, on the struggle for basic existences: "It was a difficult time. We managed like any poor person - if you have something, you don't have

Sun

associative object chosen during Kostolac FG

Sun stone

decoration

symbol of light, life and joy; common mo arts and literature

well preserved

18.04.2024

The sun, in the context of the emancipation of Romani women, represents strength, warmth, and hope, illuminating the path to change and a way out of the shadow of marginalization. "Something

Student ID

ssociative object osen during Kostolac

book-bind, printed on 80 gr/m2 paper, with embossed watermark

n identification document used at the University

a symbol of student's status

slightly damaged

7.05.2024

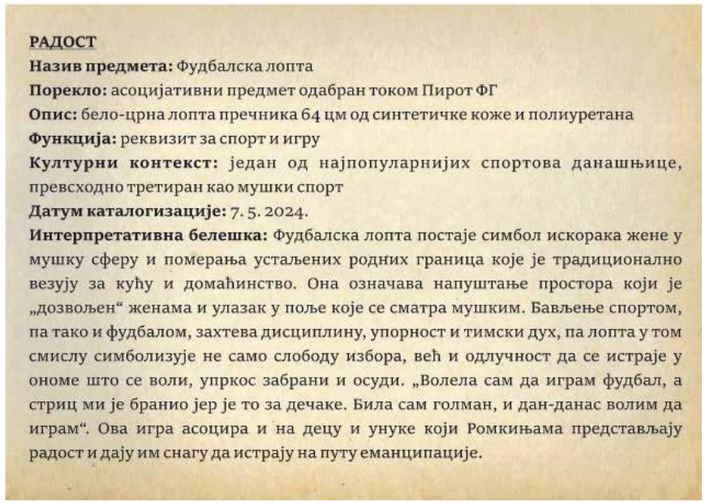
The student identification card evokes two strong feelings - sadness and happiness. Sadness, because for most Roma women it is impossible to have it, being a symbol of privileged access to education that remains out of their reach. Although education is recognized as a key mechanism of emancipation, many girls do not even finish elementary

Иза *шуме осећања* био је смештен архив цитата, заснован на аутентичним исказима Ромкиња преузетих из фокус групних дискусија. Након кретања кроз простор у коме су се прожимала различита осећања и искуства сваке хероине, посетиоци су се сусретали са непосредним гласовима жена које су учествовале у истраживању. Уместо да буду смештени у традиционалну архивску форму, цитати су постали део просторне инсталације. Били су исписани на појединачним картицама и спуштени најлонским нитима из црвене мреже постављене на таваници, делујући у простору као мноштво гласова који окружују посетиоце.

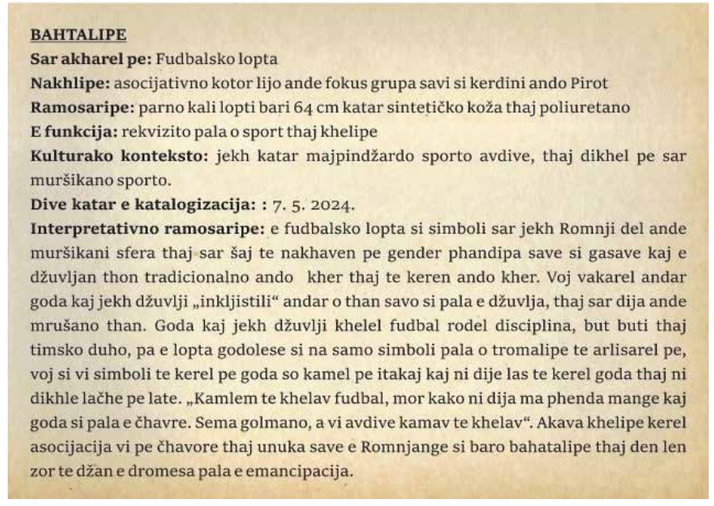
Циљ овакве поставке био је да посетиоцима омогући *урањање* у мноштво цитата различитих емотивних тонова, при чему се читање није одвијало као линеарно праћење архивске грађе, него као кретање кроз густо испреплетене гласове, сећања и осећања која заједно обликују колективно наслеђе солидарности и еманципације. Овај наратив обухвата не само гласове жена који се по први пут појављују у институционалном контексту, већ и шири корпус женских искустава, независно од припадности конкретним заједницама.

Behind *the forest of feelings* there was the archive of quotes, based on the authentic statements of Roma women, taken from focus group discussions. After moving through the space permeated with different feelings and experiences of each heroine, the visitors encountered immediate voices of the women who had participated in the research. Instead of being traditionally archived, their quotes had become part of a spatial installation. They were written in separate cards and lowered by nylon threads from the red network on the ceiling, appearing as a multitude of voices surrounding visitors.

The aim of such a setup was to enable visitors' *immersion* in the multitude of quotes of varying emotional tones, whereby reading was not a process of the linear following of archival materials but of movement through densely intertwined voices, memories, and feelings, which worked together on shaping the collective heritage of solidarity and emancipation. This narrative includes not only voices of the women who appeared in the institutional context for the first time, but also a wider corpus of women's experiences, regardless of their belonging to specific communities.

РАДОСТ
Назив предмета: Фудбалска лопта
Порекло: асоцијативни предмет одабран током Пирот ФГ
Опис: бело-црна лопта пречника 64 цм од синтетичке коже и полиуретана
Функција: реквизит за спорт и игру
Културни контекст: један од најпопуларнијих спортова данашњице, превсходно третиран као мушки спорт
Датум каталогизације: 7. 5. 2024.
Интерпретативна белешка: Фудбалска лопта постаје симбол искорака жене у мушку сферу и померања устаљених родних граница које је традиционално везују за кућу и домаћинство. Она означава напуштање простора који је „дозвољен" женама и улазак у поље које се сматра мушким. Бављење спортом, па тако и фудбалом, захтева дисциплину, упорност и тимски дух, па лопта у том смислу симболизује не само слободу избора, већ и одлучност да се истраје у ономе што се воли, упркос забрани и осуди. „Волела сам да играм фудбал, а стриц ми је бранио јер је то за дечаке. Била сам голман, и дан-данас волим да играм". Ова игра асоцира и на децу и унуке који Ромкињама представљају радост и дају им снагу да истрају на путу еманципације.

BAHTALIPE
Sar akharel pe: Fudbalsko lopta
Nakhlipe: asocijativno kotor lijo ande fokus grupa savi si kerdini ando Pirot
Ramosaripe: parno kali lopti bari 64 cm katar sintetičko koža thaj poliuretano
E funkcija: rekvizito pala o sport thaj khelipe
Kulturako konteksto: jekh katar majpindžardo sporto avdive, thaj dikhel pe sar muršikano sporto.
Dive katar e katalogizacija: : 7. 5. 2024.
Interpretativno ramosaripe: e fudbalsko lopta si simboli sar jekh Romnji del ande muršikani sfera thaj sar šaj te nakhaven pe gender phandipa save si gasave kaj e džuvljan thon tradicionalno ando kher thaj te keren ando kher. Voj vakarel andar goda kaj jekh džuvlji „inkljistili" andar o than savo si pala e džuvlja, thaj sar dija ande mrušano than. Goda kaj jekh džuvlji khelel fudbal rodel disciplina, but buti thaj timsko duho, pa e lopta godolese si na samo simboli pala o tromalipe te arlisarel pe, voj si vi simboli te kerel pe goda so kamel pe itakaj kaj ni dije las te kerel goda thaj ni dikhle lačhe pe late. „Kamlem te khelav fudbal, mor kako ni dija ma phenda mange kaj goda si pala e čhavre. Sema golmano, a vi avdive kamav te khelav". Akava khelipe kerel asocijacija vi pe čhavore thaj unuka save e Romnjange si baro bahatalipe thaj den len zor te džan e dromesa pala e emancipacija.

Саставни део друге изложбене целине била је и звучна инсталација. „Три кратка аудио рада чинила су звучну петљу (loop) која је доприносила имерзивности поставке. У оквиру ових звучних радова, искази жена третирани су превасходно као сонорни, али повремено и као значењски објекти. Наслагавањем вишеструких конотација њихових исказа, грађено је звучно окружење које је евокативно, али не и репрезентативно или илустративно." (др ум. Ана Гњатовић)

Коришћењем овог изложбеног медија додатно је интензивирана емотивна реакција публике.

A constituent part of the second exhibition segment was a sound installation. "Three short audio works formed a sound loop which contributed to the immersiveness of the setup. Within these sound works, women's statements were treated primarily as sonorous and sometimes as signifying objects. Layering multifold connotations of their statements, an evocative, though not representative or illustrative, sound environment was built." (DMA Ana Gnjatović)

The use of this exhibition medium additionally intensified the audience's emotional reaction.

БЕС

HOLJARIPE

TUTA

BIBAHTALIPE

KAMIPE

THE
ALS

Отварање изложбе

Отварање београдске изложбе „Хероине: снага Ромкиња!“ одржано је 17. новембра у 18 часова у Галерији науке и технике САНУ. Овај свечани догађај окупио је бројну публику, а међу њима колеге и колегинице из различитих научних дисциплина, стручњаке из музејских и културних институција, као и представнице ромских женских организација. Ипак, посебну важност отварању дало је присуство самих Ромкиња – жена из Београда, Костолца и Пирота које су учествовале у истраживању и чија су сведочанства, сећања, предмети и искуства чинили основу за настанак саме изложбе. Стога је отварање имало и снажан рефлексивни карактер: изложба је постала својеврсно огледало у коме су жене које су учествовале у њеном стварању могле да погледају сопствено наслеђе и друштвени и културни контекст измештене из свакодневице, обликоване у изложбени наратив и учињене јавно видљивим. Тај сусрет Ромкиња са сопственим причама, препознатим као вредним, јавним и достојним институционалне пажње, био је искорак изван уобичајених оквира невидљивости и отворио простор за друштвено признање искустава, знања и борби једне вишеструко маргинализоване групе.

И за Галерију науке и технике САНУ ова изложба представљала је специфично и драгоцено искуство, јер је њен простор по први пут постао чвориште истраживачког рада, кустоске интерпретације, активистичког искуства и гласова жена из ромске заједнице. Посебну симболичку тежину има чињеница да су управо Ромкиње укључене у пројекат препознале Галерију као место у коме желе да њихове приче буду испричане.

Изложбу је званично отворио управник Галерије науке и технике САНУ, академик Зоран Љ. Петровић.

У уводном обраћању, др Иван Ђорђевић, руководилац пројекта ХЕРОИНЕ, нагласио је

Exhibition Opening

The opening of the Belgrade exhibition “Heroines: The Power of Roma Women!” took place on 17 November at 6:00 PM at the SASA Gallery of Science and Technology. This formal event gathered a large audience, including colleagues from various academic disciplines, professionals from museums and cultural institutions, as well as representatives of Roma women’s organisations. Still, especially important to the opening was the presence of Roma women themselves – the women from Belgrade, Kostolac, and Pirot who had participated in the research and whose testimonies, memories, objects, and experiences formed the grounds from which the exhibition grew. The opening, therefore, was of a pronouncedly reflexive nature: the exhibition became a sort of mirror in which its women participants could look into their own heritage and the social and cultural context removed from everydayness, shaped into an exhibition narrative, and made clearly visible. The Roma women’s encounter with their own stories, recognised as valuable, public, and worthy of institutional attention, was a step beyond the usual frameworks of invisibility, and it opened a space for the social recognition of the experiences, knowledge, and struggles of a multiply marginalised group.

The exhibition was a specific and precious experience for the SASA Gallery of Science and Technology too, as its space for the first time became a hub of research work, curatorial interpretation, activist experience, and voices of the Roma community women. It is of particular symbolic significance that the Roma women included in the project were the ones to recognise the Gallery as the space where they wanted their stories to be told.

The exhibition was officially opened by Academician Zoran Lj. Petrović, Director of the SASA Gallery of Science and Technology.

In his introductory address, the HEROINES project leader Dr Ivan Đorđević emphasised that the exhibition would not have been possible without the wom-

да изложба не би била могућа без жена које су учествовале у истраживању и поделиле своје животне приче. Надаље је представио методолошки и друштвени оквир пројекта – грађанску науку и мапирање заједнице, показавши да истраживање не мора нужно да буде једносмеран процес у коме стручњаци говоре у име заједнице. Уместо тога, оно може дозволити заједницама да саме артикулишу своје проблеме, искуства, наслеђа, те препознају могуће правце деловања и промене. У том смислу, Ђорђевић је изложбу представио као резултат заједничког рада у коме Ромкиње говоре у своје име и учествују у обликовању, тумачењу и дефинисању сопственог наслеђа еманципације.

Затим је уследио говор др Милене Јокановић, која је у име ауторског тима понудила емотивни и концептуални кључ поставке. У основу свог излагања уткала је пример који је дала Тања Гргић, једна од ромских активисткиња: слику жене поред које свакодневно пролазимо улицом, а о чијем животу најчешће не знамо готово ништа. Можда та жена сама издржава децу, можда је изашла из насилног брака, изборила се за школовање ћерке, положила возачки испит, уписала факултет у зрелом добу или покренула сопствени посао. Управо овај пример позива на уздржавање од брзих судова и на препознавање невидљивих борби, напора и победа које стоје иза свакодневних живота хероина. Тај говор је публици приближио фигуру универзалне хероине. Она у изложби није замишљена као једна изузетна или конкретна личност, већ као пресек бројних женских искустава, борби и победа. У тој хероини непрестано се прожимају туга, радост, страх, храброст, бес и љубав – баш она осећања која чине основу *Архива осећања* и другог, имерзивног дела изложбе.

Посебно важан тренутак у отварању било је јавно признање да изложба и целокупан пројекат нису настали као дело једног аутора или затвореног ауторског тима, већ као резултат односа, поверења и сарадње. Реченицом „изложба је Тањина колико и наша“, др Милена Јокановић је нагласила кључну улогу партнерки из ромских женских организација.

Тања Гргић, представница удружења „Успешне жене Костолца“, говорила је из позиције активисткиње, сараднице и жене из заједнице. Својим обраћањем унела је у отварање непосредност и снагу личног сведочанства, јер је и њен животни пут заправо пут хероине о којој изложба говори. За њу, хероина је жена која потиче из заједнице и која је претрпела много тога како би досегла основне животне потребе, сигурност и достојанство. Према Тањином сведочењу, жене из заједнице су током пројекта стекле поверење и сигурност да поделе своје личне животне приче, остављајући их као део наслеђа будућим генерацијама.

На крају, Радмила Нешић, представница удружења „Тернипе“ из Пирота, проширила је тумачење изложбе изван три истраживачка локалитета, подсећајући да Ромкиње хероине постоје широм Србије и да све партнерске организације делују у оквиру Ромске женске мреже. Радмила је нагласила важност чињенице да Ромкиње коначно заузимају просторе попут Галерије науке и технике САНУ – просторе високог академског, научног и културног значаја. За њу је отварање у овој институцији била прилика да се уместо предрасуда, дискриминације и негативних слика о Ромкињама у јавни простор уведу приче о њиховој снази, знању, раду и еманципацији.

Овај свечани сусрет институционалних, научних, кустоских и активистичких гласова, ма колико они долазили са различитих позиција и полазили из другачијих искустава, носио је заједничку поруку да наслеђе женске ромске еманципације припада женама које су га својим животом, радом, отпором и солидарношћу створиле.

en who had participated in the research sharing their life stories. He went on to present the methodological and social framework of the project – citizen science and community mapping, showing that research does not necessarily have to be a single-direction process in which experts speak on behalf of a community. Instead, research can allow communities themselves to articulate their problems, experiences, heritage, and recognise possible directions of action and change. To this effect, Đorđević presented the exhibition as a result of collective work, including Roma women speaking on their own behalf and participating in the shaping, interpreting, and defining of their own heritage of emancipation.

This was followed by a speech by Dr Milena Jokanović, who offered an emotional and conceptual key to the exhibition setup on behalf of the team of authors. Her talk was woven around an example given by Tanja Grgić, one of the Roma women activists: the image of a woman we pass by every day on the street, whose life we usually know nothing about. Perhaps the woman supports her children by herself, perhaps she has just left a violent marriage, fought for her daughter's schooling, passed her driving test, enrolled in a university study programme, or started her own business. The example actually calls for refraining from quick judgement and identifying the invisible struggles, efforts, and victories behind heroines' daily lives. The speech brought the figure of the universal heroine closer to the audience. The figure was not conceived for the exhibition as a single and specific exceptional personality but as a cross-section of women's multifarious experiences, struggles, and victories. This heroine is constantly filled with sadness, joy, fear, courage, anger, and love – those feelings exactly that form the basis of the *Archive of Feelings* and the second, immersive segment of the exhibition.

A moment of particular importance during the opening was the public acknowledgement that the exhibition and the project on the whole were not created by a single author or a closed team of authors, but rather as a result of relationship, trust, and collaboration. With the sentence stating that "the exhibition is Tanja's as much as ours," Milena Jokanović stressed the crucial role of the partners from Roma women's organisations.

Tanja Grgić, a representative of the "Successful Women Association from Kostolac", spoke from her position of an activist, associate, and community woman. Her address endowed the opening with immediacy and the power of personal testimony as her life path is actually one of the heroine that the exhibition speaks about. To her, a heroine is a woman from the community who has suffered a lot to reach the level of the bare necessities, safety, and dignity. According to Tanja's testimony, women from the community developed trust during the project and felt safe to share their personal life stories, thus leaving them as part of their heritage to the future generations.

Finally, Radmila Nešić, a representative of the Ternipe Association from Pirot, expanded the exhibition interpretation beyond the three research localities, reminding everyone that Roma heroines exist all over Serbia, and that all partner organisations act within the Roma women's network. Radmila stressed the importance of the fact that Roma women had finally occupied spaces such as the SASA Gallery of Science and Technology – spaces of great academic, scientific, and cultural significance. To her, the opening that took place in this institution was an opportunity to replace the prejudice, discrimination against, and negative image of Roma women in the public sphere with stories about their power, knowledge, work, and emancipation.

This ceremonial meeting of institutional, scientific, curatorial, and activist voices, however different the positions and experiences they came from, carried the common message that the heritage of Roma women's emancipation belongs to the women who made it possible through their lives, work, resistance, and solidarity.

БЕОГРАД
КОСТОЛАЦ
узори/интуиција — механизми
idola
mangipa

Вођење кроз изложбу: поглед из заједнице

Недељу дана по отварању, 24. новембра, изложба је добила још један важан облик јавног живота – стручно вођење Тање Гргић из Костолца. За разлику од класичних кустоских вођења, овај обилазак је имао посебну вредност јер је Тања говорила из саме заједнице, као једна од хероина.

Тања је током вођења посредовала између публике и искустава жена чији су гласови, предмети, сећања и осећања уграђени у изложбу. Како је касније истакла, најважније јој је било да посетиоци „добро запамте сваку причу, да прихвате истину о Ромкињама – женама које често немају своја права, али чија искуства заслужују да се нађу у једном оваквом простору као што је Академија наука". Тумачећи изложбу, она закључује да су посебно место имали предмети и цитати, представљајући „нешто што су жене рекле, нешто што је живо пренесено". Управо зато је за Тању било посебно значајно што се изложба одржава у САНУ. Говорећи о том искуству, истакла је да су Ромкиње на тај начин „бар на тренутак освојиле тај простор" – жене које се, како је рекла, „са животом носе можда више него све остале". Управо у овој формулацији видимо један од најважнијих друштвених ефеката изложбе. Она је унела приче Ромкиња у академски оквир, а искуства која су најчешће смештена на друштвену маргину тиме су добила статус културно релевантног знања и симболички капитал који им је у сличним и другим јавним институцијама најчешће ускраћен.

У средишту овог посредовања налазио се сусрет с публиком. Тања је посебно запамтила тренутак када је, док је говорила о једном од предмета, приметила жену која плаче. По завршетку обиласка, та жена јој је пришла, захвалила се и загрлила је. Овај гест захвалности и препознавања показује да је вођење било дубоко афективно искуство, у

Guided Tour: A View from the Community

A week after the opening, on 24 November, the exhibition acquired yet another important form of public life – a professionally guided tour by Tanja Grgić from Kostolac. Unlike classical curatorial guided tours, this one had a special value because Tanja spoke from the community itself, as one of the heroines.

During the tour, Tanja acted as a mediator between the audience and the experience of the women whose voices, objects, memories, and feelings were woven into the exhibition. As she later pointed out, the most important thing to her was that the visitors "should well memorise each story, and accept the truth about Roma women – women who often have no rights but whose experiences deserve room in a space such as the Academy of Sciences." Interpreting the exhibition, she concluded that a special place in it was given to the objects and quotes, which represented "something that the women said, something vividly conveyed." This is precisely why Tanja found it especially important that the exhibition was taking place at the SASA. Speaking about that experience, she stressed that Roma women had thus "at least for a moment conquered that space" – those women who, as she put it, "handle life in perhaps more ways than other women." It is exactly in this formulation that we can see one of the most important social effects of the exhibition. It introduced Roma women's stories into the academic framework, whereby the experiences that are most often reduced to the margins of society acquired the status of culturally relevant knowledge and the symbolic capital that they are most often denied in similar and other public institutions.

The core of Tanja's mediation was the encounter with the audience. She particularly remembered the moment when, while speaking about one of the artefacts, she noticed a woman crying. After the tour, the woman approached her, thanked her, and hugged her. This gesture of gratitude and recognition shows that the guided

коме су лична сведочанства Ромкиња покренула емпатију, солидарност и преиспитивање сопствених претпоставки код посетилаца. Управо то је, према Тањиним речима, било најважније да публика понесе са собом: „разумевање и погледе без осуда према женама које свакодневно срећемо, а чије животе не познајемо“. У том смислу, стручно вођење је било својеврсна афективна педагогија – објашњавало је изложбу, док је истовремено кроз сусрет, емоцију и самоидентификацију посетилаца преобликовало начине на које виде и вреднују сопствена и искуства маргинализованих жена.

tour was a deeply affective experience, during which the personal testimonies of Roma women instigated empathy, solidarity, and reconsideration of the visitors' proper assumptions. This was precisely what, in Tanja's words, was the most important thing the audience could carry with them: "understanding and non-judgmental views of the women we meet every day, and whose lives we don't know." To this effect, the professionally guided tour was a sort of affective pedagogy – it explained the exhibition while simultaneously using the encounter, emotion, and self-identification of the visitors to reshape the ways in which they see and value their own experiences as well as those of the marginalised women.

Ехо изложби

Током припреме изложби, партиципативна метода се изнова потврђивала као инспиративна, креативна и подстицајна у идејном, али и у смислу перспективе. То нас је навело да се поново окренемо партиципацији и запитамо шта она значи у тренутку када је изложба постављена и отворена за посетиоце, односно на које све начине је могуће позвати публику на учешће. У Линцу, где је ова изложба била фестивалски контекстуализована као једна од многих које је одликовала партиципативност и иновативност, у хали названој “Креирај свој свет”, родила се идеја да и посетиоци наставе реинвенцију и понуде своју реакцију и то кроз стварање нове архиве и сакупљање њихових ставова. Тако је публика била позвана да записује шта за сваког понаособ представља еманципација. Добили смо бројне одговоре на различитим језицима, исписане на шареним стикерима, који се сада чувају у једној новој кутији – архиви.

Echoes of the Exhibitions

During the preparations for the exhibitions, the participatory method was confirmed over and over again as inspirational, creative, and motivational as regards the idea as well as the perspective. This led us to turn again to participation and ask ourselves what it meant at the moment when the exhibition was staged and opened to visitors, that is, in what ways the audience could be invited to participate. In Linz, where the exhibition was put in the context of the festival as one of the many based on participativeness and innovativeness, in the hall named “Create your world” the idea was born that visitors could continue reinvention by offering their reaction through creating a new archive and gathering their opinions. So the audience was asked to write down what emancipation meant to each of them. We received many answers in different languages, written on multicoloured sticky notes which are now kept in a new box – new archive.

EFENCE

a fancy way to call a little fight, making it sound intricate and special, even tho it is more than necessary
emancipation = freedom

Emancipate your self from mental Slavery. None but our selves can free our minds.

Bob Marley

NO FEAR TO BE WHAT YOU WANT!

RACISM

Within many answers, to me, emancipation means: internalize given messages from social constructs that traditionally were brought to me and find my own way of deciding act

FREEDOM

Having

Frei machen von Traditionen und gesellschaftlichen Zwängen

Freedom

proud of what you are and tolerance

to be the unapologetic Version of myself, which is hiding

Fraen < Manner

Fraen = Manner

EQUAL rights to respect that our ancestors had to fight for them never forget that

SAME opportunities and possibilities for EVERYONE

EQUALITY & FAIRNESS FOR ALL !

emancipation means to be free in your own decisions, as well as non-reliant on the mean ideas, constructs etc. of others, you yourself co

MEINE WÜRDE ALS FRAU ZU VERTEIDIGEN

THE OPPORTUNITY TO CHOOSE

UNABHÄNGIG SEIN

mother

FUTURE

My children

KNOWLEDGE

freedom

Највише је порука написаних на енглеском, немачком као језику домаћина фестивала, али је једна порука написана и на српском. Неке су кратке, неке дуге, често је стил непосредан, а реченице елиптичне, недовршене, баш као што на папирићима записујемо кратке поруке и подсетнике. Међу њима је и чувени цитат из песме Боб Марлија: „Emancipate yourself from mental slavery. Non but ourselves can free our minds“ (Еманципујте се сами од менталног ропства. Нико сем нас самих не може нам ослободити ум). Овај цитат је занимљив као светски позната повезница и референца на изложбу и то управо у контексту интернационалног фестивала. Међу бројним порукама, издвојене су неке: „Еманципација значи слободу у сопственим одлукама и независне идеје. Само ти сам(а) можеш ићи и наћи сопствени пут.“; „Имати избор како живети као жена.“; „Бити поносан на то ко си и толеранција.“; „Бити верзија себе која се не извињава, која се не крије.“; „Једнакост и праведност за све“!; „Не расизму.“; „Одузимање аутентичног долази из позиције моћи. Прихватање је циљ.!“; „Самостално одлучивање.“; „Равноправност и здрав разум.“; „Независност“; „Мир, слобода, више енергије + слободно време.“; „Једнака права треба поштовати као и то да су наши преци морали да се боре за њих. То никад не треба заборавити.“; „За мене је да се браним као жена.“; „Међу многим одговорима, за мене еманципација значи да се ослободим социјалних конструката који су ми традиционално наметнути и да пронађем сопствени начин да будем слободна.“; „Бити човек.“; „Без страха бити оно што желиш!“; „Слобода.“; „Подржати слободу.“; „Заједништво.“; „Мајка.“; „Моја деца.“; „Могућност да се бира.“; „Много тога али: устати за себе и друге жене. Слобода.“; „Слобода говора.“; „Бити независан.“; „Једнаке шансе и могућности за све.“; „Женски, компликован начин да се да име основним правима тако да то звучи посебно, иако је то више него неопходно. Еманципација = слобода.“

Будући да је организована на интернационалном фестивалу коју је према проценама у 2025. години посетило више од 122.000 посетилаца, изложба у Линцу постала је међународно видљива. Тако су на овој изложби Ромкиње проговориле о себи и свом наслеђу пред огромним бројем људи из различитих делова света. Микроисторије су добиле простор, видљивост и чујност у макроконтексту, а путујући карактер изложбе и кофер сећања, као један од њених централних сегмената у који су смештени минијатурни експонати, омогућили су да ова изложба и Ромкиње којима је посвећена, буду шире препознате и запажене.

Ехо изложбе у Линцу представља и европска главна награда у грађанским истраживањима (EU Grand Prize for Citizen Science) која је омогућила наставак овог пројекта кроз путујуће изложбе у Србији и креативни рад Ромкиња које ће моћи и у локалним срединама заједница да говоре о сопственој еманципацији.

Most of the notes were written in English and German as the language of the festival host, but there is one in Serbian. Some are short, some are long, their style is often direct and sentences elliptical, incomplete, similar to the short notes and memos we write on scraps of paper. Among them is the famous quote from Bob Marley: “Emancipate yourself from mental slavery. None but ourselves can free our minds.” This quote is interesting as it provides a globally known link and reference to the exhibition, precisely in the context of an international festival. Some of the numerous notes can be singled out: “Emancipation means freedom in one’s own decisions and independent ideas. You alone can search and find your way.” “To have a choice on how to live as a woman,” “To be proud of who you are and tolerance.” “To be the version of yourself that doesn’t apologise, doesn’t hide.” “Equality and fairness for all!” “No to racism.” “Deprivation of the authentic comes from the position of power. Acceptance is the goal!” “Independent decisionmaking.” “Equality and common sense.” “Independence.” “Peace, freedom, more energy + free time.” “Equal rights should be respected and so should the fact that our ancestors had to fight for them. That we must never forget.” “To me, it is to defend myself as a woman.” “Among many answers, emancipation to me is liberation from the social constructs that have traditionally been imposed on me and finding my own way to be free.” “To be human.” “To be what you want to be, without fear!” “Freedom.” “To support freedom.” “Togetherness.” “Mother.” “My children.” “Possibility to choose.” “A lot, but: to rise for yourself and other women. Freedom.” “Freedom of speech.” “To be independent.” “Equal opportunities and options for all.” “Women’s complicated way to name basic rights in such a way to make them sound special although they are more than necessary. Emancipation = freedom.”

As it was organised within an international festival, which was estimated to have been visited by more than 122,000 people in 2025, the Linz exhibition achieved international visibility. Thus for this exhibition Roma women spoke about themselves and their heritage in front of a large number of people from all over the world. Microhistories obtained their space, visibility, and audibility in a macrocontext, and the travelling character of the exhibition and the *memory suitcase* as one of its central features, containing miniature exhibits, allowed for a wider recognition and note of both the exhibition and the Roma women to whom it was dedicated.

An echo of the Linz exhibition is certainly the EU Grand Prize for Citizen Science, which enabled the continuation of this project through a travelling exhibition in Serbia and the creative work of Roma women, who will also be able to speak about their emancipation in local communities.

The Belgrade exhibition had a multilayered significance – museological, heritological, educational, and social – as it simultaneously opened a space for new ways of representing, interpreting, and understanding Roma women’s emancipation.

Изложба у Београду има вишеслојан значај – музеолошки, херитолошки, едукативни и друштвени – јер истовремено отвара простор за нове начине представљања, тумачења и разумевања женске ромске еманципације.

Музеолошки значај огледа се у трансдисциплинарном приступу и повезивању различитих изложбених и музејских пракси – од архивске грађе и усмених сведочанстава до савремене уметничке интерпретације наслеђа. Изложба није замишљена као статичан приказ информација, већ као простор сусрета, слушања и емотивног проживљавања искустава Ромкиња. Изложба документује и интерпретира наслеђе, истовремено га и стварајући кроз праксу, односе и заједничко деловање. Њена вредност огледа се у повезивању теорије и праксе, институција и заједнице, личног и колективног, на начин који је истовремено иновативан, одговоран и дубоко хуман.

The museological significance is reflected in the transdisciplinary approach and in connecting different exhibition and museum practices – from archival materials and spoken testimonies to contemporary artistic interpretation of heritage. The exhibition was not envisaged as a static display of information but as a space of encounters, listening and emotionally reliving the experiences of Roma women. The exhibition documents and interprets heritage, creating it at the same time through practice, relationships, and mutual action. Its value can be seen in the connection it makes between theory and practice, institutions and communities, the personal and the collective, in a way simultaneously innovative, responsible, and deeply humane.

Номинација за награду Националног комитета Међународног савета музеја (ICOM Србија) за најбољи музејски пројекат у Србији током 2025. године, као и чињеница да је изложба од стране стручног жирија препозната као један од пет најбољих музејских пројеката, додатно потврђује њену видљивост. Ово признање је посебно значајно јер је пројекат иницијално замишљен као истраживање у области грађанске науке, а кроз изложбу је добио и снажну музеолошку, херитолошку и друштвену димензију.

What further confirms the visibility of the exhibition is nomination from the National Committee of the International Council of Museums (ICOM Serbia) for Serbia's best museum project award for the year 2025, as well as the fact that it was recognised by the jury of experts as one of the five best museum projects. This recognition is especially significant because the project was initially conceived as citizen science research while the exhibition instilled it with a strong museological, heritological, and social dimension.

Херитолошки значај изложбе произилази из настојања да се женски ромски активизам препозна као вредан део нематеријалног културног наслеђа. Уместо посматрања Ромкиња кроз романтизоване или унапред задате представе о Другом, изложба полази од искустава саме заједнице, која сопствену прошлост и борбе препознаје као важно историјско утемељење савремених еманципаторских процеса. Применом методе мапирања заједнице омогућена је јаснија селекција, интерпретација и самоинтерпретација прикупљених података, чиме заједница добија могућност да активно учествује у обликовању сопствене репрезентације. На тај начин локалне праксе женске еманципације постају препознате као значајан елемент нематеријалног културног наслеђа. Кроз пројекат и изложбу која је из њега проистекла, наслеђе се не само документује и интерпретира, већ и активно ствара – кроз праксу, односе и заједничко деловање. Снага оваквог приступа огледа се у способности да се споје теорија и пракса, институције и заједница, лично и колективно, на начин који је истовремено иновативан, одговоран и дубоко хуман.

Едукативни значај изложбе огледа се у подизању свести о положају Ромкиња у Србији, али и у оснаживању саме ромске женске заједнице. Изложба настоји да отвори простор за разумевање сложених животних околности, различитих облика дискриминације и механизама отпора и солидарности који обликују свакодневне животе Ромкиња. Сложеност друштвених околности, извојеване борбе, али и бескрајна упорност осветљавају чињеницу да су истрајност и непристајање на неправду и насиље нужна константа не само ромског, већ сваког еманципаторског процеса у коме се слобода и самосталност не стичу једном за свагда, већ се увек изнова морају освајати.

На овој изложби комуникација са публиком била је традиционална, па су посетиоци имали прилику да забележе шта мисле у Књизи утисака.

The heritological significance of the exhibition derives from its efforts to make Roma women's activism recognised as a valuable part of intangible cultural heritage. Instead of observing Roma women through the lens of romanticised or pregiven notions of the Other, the exhibition starts from the experiences of the community itself, which recognises its own past and struggles as an important historical root of contemporary emancipatory processes. Applying the method of community mapping allows for a clearer selection, interpretation and self-interpretation of gathered data, whereby the community obtains the possibility to actively participate in the shaping of its own representation. In this way, local practices of women's emancipation become recognised as a significant element of intangible cultural heritage. Through the project and the ensuing exhibition, heritage is not only documented and interpreted but also actively created – through practice, relationships, and mutual action. The strength of this approach can be found in the ability to connect theory with practice, institutions with the community, the personal with the collective, in a way simultaneously innovative, responsible, and deeply humane.

The educational significance of the exhibition can be seen in its raising awareness of the position of Roma women in Serbia as well as in the empowerment of the Roma women's community itself. The exhibition strives to open a space for the understanding of complex life circumstances, different forms of discrimination, resistance mechanisms and solidarity that shape the everyday lives of Roma women. The complexity of the social circumstances, won victories, and endless persistence sheds light on the fact that endurance and refusal to accept injustice and violence are a necessary constant of not only Roma but any emancipatory process, in which freedom and independence are not gained once and for all but have to be constantly reconquered.

Communication with the audience at this exhibition was traditional, so the visitors had the opportunity to write their thoughts in the Book of Impressions. One

Међу коментарима, између осталог, пише: „Креативни људи, свежи погледи на старе бриге! Свака част. Л.“ Иако локалног карактера, са текстовима на српском и ромском, изложба је имала и интернационалну публику, о чему сведочи белешка у књизи утисака: „Your work is so important to make the life of these easier so that they can be free to choose the life they want! Thank you!“ Овај запис је важан и утолико што указује на то да, иако је текстуални део неодвојив од визуелног и аудитивног, чак и када није у потпуности доступан посетиоцима (због знања језика), изложба задржава своју репрезентативност и имерзивност, остављајући снажан утисак и јасну поруку.

Осим текстуалних, постоје и пиктографске поруке, а једну од њих је потписао Владимир. Као и свака друга, и ова порука је вишезначна и могла би се ишчитати на неколико начина. Иако се често сматра да термин „Циган“ може имати пежоративну конотацију, у овом конкретном контексту може се читати као афективни гест самоидентификације, подршке и поноса. Вишезначност саме речи подсећа да се она не може тумачити изван контекста употребе, односно моћи и позиције онога ко је изговара или илуструје. С обзиром на изглед странице, нацртано срце и изложбени контекст, ову поруку интерпретирамо као израз љубави и поноса на жене из ромске заједнице којој и сам аутор припада.

of the comments states: "Creative people, fresh views on old worries! Well done. L." Although of local character, with texts in Serbian and Romani, the exhibition nevertheless had an international audience, to which a note from the Book of Impressions testifies: "Your work is so important to make the life of these easier so that they can be free to choose the life they want! Thank you!" This note is also important inasmuch as it indicates that, although the textual part is inseparable from the visual and auditory ones even when it is not fully available to visitors (due to their not knowing the language), the exhibition still maintains its representativeness and immersiveness, leaving a strong impression and a clear message.

In addition to textual, pictographic messages were also left, and one was signed by Vladimir. As any other, this message was also polysemous and could be read in several ways. While it is often considered that the term "Gypsy" might have a pejorative connotation, in this particular context it can be read as an affective gesture of self-identification, support, and pride. The polysemy of the word itself reminds us that it cannot be interpreted outside the context of its use, that is, the power and position of the person uttering or illustrating it. Considering the appearance of the page, the drawn heart, and the exhibition context, we interpret this message as an expression of love for and pride in the Roma community women, to which the author also belongs.

Коментари су се појавили и на друштвеним мрежама. Кустоскиња, Миља Стијовић објавила је на Фејсбуку:
Глас.
Унутарњи.
Говор.
Изговорити.
Показати.
Саслушати.
Чути.
Поставити огледало.
Да би ти се тај глас вратио.
Да би те тај исти утишани глас оснажио.
Имати љубав.
Јер то је једина нит која нас повезује.
Или сам ја проклети сањар.
У сваком случају овај сањар је ноћас разваљен од емоцијах2
Хероине су међу нама.
Хероине нас уче како да проговоримо.
И да станемо иза онога што волимо.
И када боли.
Нека нас оснаже да учинимо од овог света мало боље место за живот.
Мега поносна на све вас који сте им дали глас и дали им огледало да се загледамо.

Овај запис посебно је значајан јер препознаје једну од кључних идеја изложбе: видљивост жена чији су гласови дуго били утишани повезује се са мотивом огледала постављеног пред посетиоце, позивајући их да преиспитају сопствени однос према слушању, солидарности и одговорности.

Comments also appeared on social networks.
Curator Milja Stijović published the following on Facebook:
Voice.
Inner.
Speech.
To utter.
To show.
To listen.
To hear.
To set a mirror.
To have the voice get back to you.
To let that same silenced voice empower you.
To have love.
Because that's the only thread that connects us.
Or else I am a bloody dreamer.
In any case, tonight this dreamer is torn by emotions**x2**
Heroines are among us.
Heroines teach us how to speak.
How to stand up for what we love.
Even when it hurts.
Let them empower us to make this world a little bit better place to live.
Mega proud of all of you who gave them voice and gave them a mirror we can look in.

This post is particularly important because it acknowledges one of the crucial ideas of the exhibition: the visibility of the women whose voices have for a long time been silenced is linked with the motif of the mirror set before the visitors, inviting them to challenge their own attitude towards listening, solidarity, and responsibility.

Друштвени значај изложбе огледа се и у настојању да се у разговор о положају Ромкиња укључе појединци, институције, компаније и доносиоци одлука који имају могућност да утичу на друштвене промене. Изложба тако постаје не само простор репрезентације, већ и позив на одговорност, солидарност и активно учешће у стварању праведнијег друштва. *Освојиле смо Академију!* рекла је Тања Гргић, Ромкиња, активисткиња и једна од наших важних сарадница на овој изложби.

Ова изложба која се бави еманципацијом Ромкиња, жена чији је положај неретко вишеструко маргинализован, говори о женској еманципацији, која се покренула са мртве тачке, али захтева непрекидни рад, упорност, непристајање и борбу. А тој упорности, међусобној подршци и непристајању, неуморном суочавању с тешкоћама чак и кад изгледа безизлазно, нас храбре Ромкиње које кроз ову изложбу говоре, уче.

The social significance of the exhibition is manifested in the efforts to include individuals, institutions, companies and decision-makers capable of influencing social changes in the discussion about the position of Roma women. Thus the exhibition becomes not only a space of representation but also a call for responsibility, solidarity, and active participation in the creation of a more just society. *We won the Academy!* were the words of Tanja Grgić, a Roma woman, an activist, and one of our important associates on the exhibition project.

This exhibition, which deals with the emancipation of Roma women – whose position is frequently multiply marginalised – speaks about women's emancipation, which broke the deadlock though it still requires incessant work, persistence, and struggle. It is this persistence, mutual support, and non-compliance, as well as a tireless fight against problems even when they seem insoluble, that the brave Roma women teach us as they speak through this exhibition.

Архив осећања (одабир) /
Archive of Emotions (selection)

СТРАХ / FEAR

Родитељима је највећи проблем тај страх да ће се, поготово женском детету, нешто десити. Да ће њу неко да украде, да је силује. Шта ако је неко примети? Она је лепа, згодна. Обрукаће породицу. Највећи проблем наших родитеља је страх и ја их разумем. [...] Ја сам 90% родитеља који имају ту недоумицу наговорила да упишу девојчице у школу и све је то ишло како треба. (ФГ, 35–45 г, Београд)

Мени дете ако крене у вечерњу школу, ја сам је изгубила за пар месеци, можда и мање. Јер у вечерњу школу долазе пијани, долазе старији, долазе неожењени, долазе млади, долазе са сваке стране. (ФГ, 18–25 г, Београд)

Ја сам размишљала, ако наставим са њим, да ћу ја да стигнем у лудницу или, не дај Боже, покојна да будем. Да ће моје девојчице да се са 13, 14 година удају да би побегле од таквог живота, а синови да буду уличари. Прво сам хтела себи да помогнем, па онда и њима. Онда сам поднела све папире за развод. [...] (ФГ, 35–45 г, Београд)

Ја док сам ишла у средњу школу, нисам имала самопоуздања. „Не могу ја ово да научим, нема шансе да поправим оцену, фале ми две оцене за одличан успех!“ (ФГ, 25–35 г, Пирот)

The biggest fear for the parents is for something to happen to their female child. That someone will steal her, rape her. What if someone notices her, she is pretty, good looking? She will bring shame on to the family. The biggest problem of our [Roma] parents is fear, and I understand them. [...] I managed to convince about 90% of the parents who had those concerns to enroll their daughters in school, and everything worked out well. (FG, 35–45, Belgrade)

If my child [daughter] starts evening school, I lose her in couple of months, even less. Because drunks, older, unmarried, young men from all over come to evening school. (FG, 18–25, Belgrade)

I thought if I keep being with him, I will end up in an institution, or I will, God forbid, be dead; that my girls will get married at thirteen, fourteen to escape this life, and my sons will end up becoming bums. First, I wanted to help myself, and then them. At that point, I filed the divorce papers (FG, 35–45, Belgrade)

When I was a high schooler, I had no self-confidence. “I can’t learn this, no way I will make-up my grade, I am two grades short of getting excellent mark!” (FG, 25–35, Pirot)

СТРАХ / FEAR

У детињству сам живела у насиљу у породици, побегла сам од тате, после сам морала да побегнем од мужа. Мој идол је била моја тетка, она ми је стално говорила: „Какву ти перспективу имаш са њим?“ Кажу људи: „Љубав је лепа, али слепа“, и то је истина. [...] Ја нисам могла да радим, јер сам чувала децу. И онда сам ја размишљала: „Па за шта ја радим? Он мени није потребан у животу. Он је потребан деци као отац. И то какав отац.“ Он када је мене малтретирао, малтретирао је и моју најстарију ћерку. [...] (ФГ, 35–45 г, Београд)

Први Божић сам била трудна са мојом ћерком. Стомак ми је био мало већи и док сам јела нисам могла да дишем. Имала сам проблема са носом, теже сам дисала. Њему је засметао начин на који ја дишем док једем. Ту је, наравно, кренуло: „Зашто тако дишеш, како то дишеш? То нама смета, ми то не можемо да слушамо! Научи више да дишеш!“ Он ме је тада ухватио за руку и избацио напоље. Трудну ме је избацио напоље. (ФГ, 35–45 г, Београд)

Отац ме је пуштао саму да просим на улици. (FG, 18–25 g, Београд)

In my childhood I lived in domestic violence, I escaped from my dad, and later I had to escape my husband. My idol was my aunt; she always told me: “What is your future with him?” People say: “Love is beautiful but blind,” and it is true. [...] I couldn’t work because I took care of the children. And then I thought: “What do I work for? I don’t need him in my life. Children need him as a father. What kind of father is he?” When he abused me, he abused my eldest daughter too. (FG, 35–45, Belgrade)

On the first Christmas I was pregnant with my daughter. My belly was a bit bigger, and when I ate I couldn’t breathe. I had issues with my nose, so my breathing was weak. He minded the way I breathe, how I was breathing when I eat. And that is where it started: “Why are you breathing like that, how are you breathing like that? It bothers us, we can’t listen to that! Learn how to breathe!” Then he took me by the arm and threw me out! I was pregnant and he threw me out. (FG, 35–45, Belgrade)

My father sent me out alone to beg in the street. (FG, 18–25, Belgrade)

ХРАБРОСТ / COURAGE

27. марта 2001. године сам ушла у „Бибију“, где су ме дочекале С. и друге колегинице. Нисам имала појма шта ћу да радим и где сам дошла. Ту сам себе изградила. Да нисам дошла, вероватно бих остала у браку који би ме уништио, можда бих до сада била и мртва. То је било психичко злостављање и понижавање. Мислила сам да ништа не вредим, да сам најружнија, да сам најгора. И то од некога ко није ни нула, него минус, испод нуле. (ФГ, 35–45 г, Београд)

Млађа ћерка ми је погрешила, јер се рано удала па сад има дете. [...] Ја сам је саветовала, али ме она није слушала. Рекла сам јој: „Ако дозволиш себи да седиш и трпиш са једним дететом, а ту је исто било насиља у породици, ако сам ја пре толико година могла да направим тај корак са вас четворо, данас, у ово време, имаш моју подршку. Значи – можеш са једним, што би трпела нешто? Ниси дужна! Ја те нисам одгајила да тебе малтретира тамо неки десети. Нико није вредан данас тога.“ [...] И она је дошла код мене са дететом. (ФГ, 35–45 г, Београд)

On the 27th of March 2001 I stepped into “Bibija”, where I was welcomed by S. and other colleagues. I didn’t know what to do or where I had come. I’ve built myself here. If I hadn’t come, I would probably still be in a marriage that was destroying me, maybe I would have been dead by now. It was psychological abuse and humiliation, I thought I was worthless, the ugliest, and the worst. And all that, done by someone who is not even a zero; he is a minus, below zero. (FG, 35–45, Belgrade)

My younger daughter made a mistake; she married young and now has a kid. [...] I told her, but she didn’t listen. I told her: “If you let yourself sit and put up with it, with one child, there was also domestic violence [in her family], if I could make that step so many years ago with four of you, today in this contemporary era, you have my support. So – you can do it with one, why would you put up with something? You don’t have to! I didn’t raise you to let some man abuse you. Today no one is worth it.” [...] And she moved in with me, bringing her child with her. (FG, 35–45, Belgrade)

Родитељи моје мајке су јој бранили да се забавља, а касније и да се уда за мог оца. Првенствено због тога што је он ромске националности. Када је остала трудна, одлучила је да жели тај живот са њим, са мном. Они су рекли: „У реду, бирај – или ћеш да живиш са њим или са нама. Или ћеш њега да имаш у свом животу или ћеш нас да имаш у свом животу.“ Она је одлучила да то дете има и оца, да одрасте у нормалној средини, а не са бабом и дедом. [...] Њен рођени брат се, могу да кажем, одрекао ње, немају контакт, не причају. (ФГ, 25–35 г, Пирот)

Ја сам се сама уписала у школу. Моја мајка није хтела да иде са мном да ме упише. Сама сам отишла и уписала се у Земуну, у „Бранко Пешић“. Моја другарица је ишла тамо. Ја сам јој рекла: „Молим те, могу ли ја с тобом?“ Гледала сам шта ради моја другарица и све сам радила за њом. Сама сам се уписала. И тамо сам са 12 година поново кренула у први разред. (ФГ, 18–25 г, Београд)

Код нас Рома, када се женско уда, сматра се да после тога више нема право. Пошто ја имам још два брата, ја сам овако рекла оцу: „Види овако, један твој је тамо код маме и има, други је овде и има, а где сам ја? Шта ја имам?“ Он ме погледао. И ја сам му рекла: „Хајде, молим те, среди ми овај подрумски простор који је био доле, да ја имам где да спавам са мојом децом“. (ФГ, 35–45 г, Београд)

My mother's parents didn't let her date and later marry my father. Mostly, because he was of Roma nationality. When she got pregnant, she decided she wanted that life with him, with me. They said: "OK, choose – you will either live with him or with us. You will have him in your life, or you will have us in your life." She decided that her child should have a father as well, to grow up in normal surroundings, and not with grandmother and grandfather. [...] Her own brother, I can say, disowned her, they have no contact, they don't talk. (FG, 25–35, Pirot)

I inscribed myself to school on my own. My mother didn't want to go with me to enroll me. I went by myself and enrolled in Branko Pešić [school], in Zemun. My friend went there. I say: "Please can I come with you?". I watched what my friend is doing and did everything she did and enrolled on my own. There I started the first grade again when I was 12. (FG, 18–25, Belgrade)

Among us, Roma, when a girl marries, it is thought that she has no rights anymore. Because I have two brothers, I said to my father: "Look, one of yours is there with a mom and he owns [something], the other is here and he owns [something], and where am I? What do I own?" And he looks at me. And I told him: „Come on, please, make this something out of this basement downstairs, so I have somewhere to sleep with my kids". (FG, 35–45, Belgrade)

Кренула сам у средњу школу и била сам упорна, као што сам иначе упорна и дан-данас. Завршила сам школу. [...] Он се слагао да радим као координаторка – да. Али када сам кренула да радим за стално, када је требало стално да идем на усавршавања у Београд, то је било: „Ти иди тамо и немој да се враћаш!“ У реду, ја идем. „Кад се вратиш, нећеш имати где да се вратиш!“ Ја кажем: „У реду, ја идем, па и не морам да се вратим. Сада имам свој посао. Наћи ћу себи где ћу да живим.“ Тада сам имала 20 година. Тада сам већ могла сама да одлучујем. (ФГ, 25–35 г, Пирот)

Мало сам некако видела да нас две ипак имамо различита мишљења и, иако ми је мама, нисам хтела да то утиче на мене, јер сам ја већ одредила себи циљ, а то је да завршим факултет, да се запослим. Ја то искрено желим. И изборила сам се, сада сам на мастер студијама. (ФГ, 25–35 г, Београд)

Онда сам ја решила да се отргнем од тих правила, отргла сам се и... Чак ме је после он чекао у Београду да ме одведе тамо где треба да идем на обуку. Јер је видео да сам упорна и да стварно желим да успем у животу. (ФГ, 25–35 г, Пирот)

Двоје млађих су ишли у предшколско и једна васпитачица која и дан-данас ради тамо, жена ми је јако помогла. Ја сам имала потребу да причам са неким, да ме неко посаветује. Она ме је охрабрила и рекла да идем у Центар за социјални рад. Тамо сам исто разговарала са тим женама и стварно су ми помогле око документације. Имала сам велику подршку Центра за социјални рад у Земуну. (ФГ, 35–45 г, Београд)

I started high school and I was persistent, as I am persistent today. I finished school. [...] He agreed that I work, as a coordinator – yes. But when I got a permanent job and had to go to Belgrade non-stop for seminars, than it was: "You go there and don't come back!" Ok, I go. "When you are back, you won't have a place to come back to" I say: "OK, I am going and I don't have to come back. I have my own job. I will find my own place to live." I was 20 then. I could make my own decisions. (FG, 25–35, Pirot)

I somehow saw that two of us have different opinions, even if she is my mother, and I didn't want for that to impact me, because I set my goal, and that is to finish university, to get a job. I honestly want that. And I prevailed, and I am doing my MA now. (FG, 25–35, Belgrade)

And then I decided to break from the rules, and broke from it... After that, he even waited for me in Belgrade and took me to the seminars. Because he saw I was persistent and that I really want to get somewhere in life. (FG, 25–35, Pirot)

Two younger ones went to preschool and one of the teachers that still works there, the woman, helped me a lot. I needed to talk to somebody, for someone to give me some advice. She encouraged me instantly and told me to go the Center for social work. There, I talked to these women, and they really helped me with the paperwork. I had a huge support at the Center for social work in Zemun. (FG, 34–45, Belgrade)

Нас је тата од седме, осме године учио да просимо по улици. Они су били неписмени људи који нису гледали напред, већ су се држали онога што је било раније. Ја сам дошла донекле, али када сам хтела да кренем путем којим сам ја желела, они су ме упропастили. Ја то више не радим, нити дозвољавам својој деци да то раде. У својим годинама нисам знала шта значи пубертет. Пубертет је за девојчицу значио да скува ручак, да унесе дрва у кућу, да се спреми за школу ако може. Ако не – школа је кућа: шерпа, метла и лонац. То је била полазна тачка за већину девојчица. (ФГ, 18–25, Београд)

Да могу да променим ствари, не бих се удала, не бих родила децу и завршила бих за адвоката. Много ме занимају закони и сналазим се са њима. Волим да знам која су моја права. [...] Мој отац ми није дао да идем у школу, јер девојчице не треба да иду у школу. Иначе бих завршила за адвоката. [...] Препрека је био отац. (ФГ, 18–25 г, Београд)

Има да кажу: „Није она сама успела.“ Рећи ће да има материјалну подршку или неку другу подршку од неког мушкарца. (ФГ, 18–25 г, Пирот)

Since we were seven or eight, my father taught us to beg in the streets. They [our parents] were illiterate people, who didn't look ahead, only sticking to past. I did reach something, but when I wanted to do what I wanted to do, they ruined me. I don't do it anymore, and I don't let my kids do that. At that age, I didn't know what adolescence was. For a girl, puberty meant cooking lunch, bringing firewood into the house and getting ready for school, if she was able to attend at all. If not, her school was the home – the broom and the cooking pots. That was the starting point for most girls. (FG, 18–25, Belgrade)

If I could change things, I wouldn't have gotten married, I wouldn't have had kids, and I would have studied to become a lawyer. I am very interested in the law, and I am good with them. I like to know what my rights are. [...] My father didn't let me go to school, because girls shouldn't go to school. Otherwise, I would have become a lawyer. [...] My father was the obstacle. (FG, 18–25, Belgrade)

They will say: "She didn't do it on her own." They will say that she has material or some other support of a man. (FG, 18–25, Pirot)

Како сам одрастала, примећивала сам како је моја мајка била у све горем и горем стању. Постајала је све мршавија и мршавија. Гледала сам како моја мајка пати. Како је несрећна. Како моја мајка живи животом једне слушкиње, а не жене и мајке. Са 17, 18 година ми је било доста више да гледам своју мајку коју сви живи малтретирају, која иде са посла на посао, која када дође кући мора да спрема, кува, чисти, пере... Колико год да сам јој помагала, ипак је она целу кућу и све остало држала на својим леђима. Мени је било доста психичког малтретирања ње, а некада је то било и физичко. И ја сам рекла својој мајци: „Ја ћу сада изаћи, одлазим одавде, а ти ако желиш да будеш малтретирана и даље – ти остани.“ (ФГ, 35–45 г, Београд)

Моја баба је имала јако тужан живот. Она је морала да се уда када је имала 13, 14 година. Њу је очух малтретирао. Ја је питам: „Баба, зашто да се удаш са 13, 14 година?“ Она каже: „Па морала сам.“ А ја је питам: „Па зашто си морала?“ Каже она: „Један дан смо седели за столом, ту су биле њене полусестре и рођени брат који је био од њеног оца, и тај њен очух. Он је на њен хлеб пљунуо.“ Кад ми је она то причала, не могу да вам опишем колико ми је било тешко. Ја је питам: „Зашто да ти пљуне на хлеб?“ Она каже: „Хтео је да ми стави до знања да ја више не припадам тој породици и да треба да се удам. Ја сам отишла на неки вашар и нашла дечка.“ Тај неки дечко је био мој деда. Он је био мало старији, имао је 17 година. И она је побегла са њим. Отишла је у Земун. А они су једва чекали да она оде из куће. (ФГ, 35–45 г, Београд)

As I grew up, I started noticing that my mom was getting worse and worse. She was getting thinner and thinner. I watched my mother suffer. How unhappy she was. How my mother lived a life of a servant, not of a woman or a mother. When I was 17, 18, I had had enough of watching my mother being abused by everyone: she would come from work and have to clean the house, cook, clean and wash... No matter how much I helped her, she still carried the whole household and everything else on her back. I could no longer bear seeing her psychologically abused, and sometimes physically abused as well. And I told my mother: "I am going out now, I am leaving, and if you want to keep being abused – you can stay." (FG, 35–45, Belgrade)

My grandmother had a very sad life. She had to get married when she was 13, 14. Her stepfather abused her. I asked her: "Granny, why did you marry at 13,14?" She says: "well, I had to." And I ask her: "But why did you have to?" She says: "One day we were sitting at the table, there were my half-sisters and my brother and my stepfather. And he spit on my bread. When she told me this, I can't describe to you how bad I felt. And I ask her: "Why did he spit on your bread?" She says: "He [stepfather] wanted to let me know that I don't belong to my family anymore and that I should get married. I went to the fair and found a boyfriend." That boyfriend was my grandfather. He was a bit older than her, he was 17. And she ran away with him. She went to Zemun. And they couldn't wait for her to be out of the house. (FG, 35–45, Belgrade)

БЕС / ANGER

Како то други људи гледају на жене које су узори? „Она је курва.“ (ФГ, 25–35 г, Пирот)

Ја сам имала једног дечка са којим сам спавала, а нисам се удала за њега, и једна жена, када је то сазнала, рекла ми је: „Ти ниси ни од девојке девојка, ни од жене жена.“ А ја сам је питала: „Па шта сам ја онда?“ А она је рекла: „Ти си ништа.“ (ФГ, 25–35, Пирот)

How do other people view women who are role models? “She is a whore.” (FG, 25–35, Pirot)

I had a boyfriend I had sex with, but didn’t marry him, and a woman, when she found out about it, said to me: “You are neither a proper girl nor a proper woman.” And I asked her: “So what am I?” And she replied: “You are nothing.” (FG, 25–35, Pirot)

РАДОСТ / HAPPINESS

Ја сам презадовољна, јер сам се сама борила са четворо деце. Моја деца су данас добра деца, не зато што су моја, него су заиста добра деца. Мотивисала сам их да заврше школу, извела сам их на прави пут и заиста сам задовољна. (ФГ, 35–45 г, Београд)

Одлично се сећам када се мени, као педагошкој асистенткињи, прва девојчица у каријери удала са 15 година и дошла и рекла: „Ја ћу да наставим да идем у школу и да је завршим.“ Ја поносно кажем: „Ове године ниједно дете није понављало разред.“ (ФГ, 35–45 г, Пирот)

Мој отац се није слагао са нашом везом. Послали су ме у Немачку. Долазим из Немачке, а када сам њега видела, заједем и торбе и све, само да га загрлим. Мој отац је рекао: „Нема ништа од тога“, а онда смо ми побегли. Из љубави. У „1. мају“ сам радила, имала сам највећу норму, била сам шнајдерка. Имам сина и ћерку, троје унучади, ја сам срећна бака, сада у пензији. (ФГ, 45+, Пирот)

Радим и, поред тога, бавим се пољопривредом. Добила сам пластеник. Тренутно је све на сађењу, могу да га поставим, што ми је највећа жеља да направим једну слику, тај мој пластеник. (ФГ, 35–45, Пирот)

I am very happy, because I raised my four children on my own. My kids are good people today, not because they are mine but because they are really good kids. I motivated them to finish school, I guided them to take the right path and I am really pleased (FG, 35–45, Belgrade)

I remember very well when for the first time in my career as pedagogical assistant a girl got married at 15, and she came to me and said: “I will continue to go to school and I will finish it.” I can proudly say, “Not a single child repeated a grade this year.” (FG, 35–45, Pirot)

My father didn’t agree with our relationship. They sent me to Germany. I came back from Germany and when I saw him, I forgot about the bags and everything else and just ran to hug him. My father said nothing would come from it, and then we ran away together. From love. I worked in the factory “1. maj”, had the highest norm, I was a seamstress. I have a son and a daughter, three grandkids, I am a happy granny, now retired. (FG, 45+, Pirot)

I work and also work in agriculture. I received a greenhouse. At the moment, everything is being planted, I can post it [on social media], that is my biggest wish to make one photo of my greenhouse. (FG, 35–45, Pirot)

Беба ми је имала три месеца када сам остала сама. (ФГ, 18–25, Костолац)

Било је много тешко када мораш своје дете са посебним потребама да оставиш само у кући и да идеш да зарадиш и да му купиш нешто да једе и обуче. Ни да му помогнеш око школе. Није било купатила. (ФГ, 25–35, Костолац)

Нисам завршила средњу школу. Јер када сам завршила осми разред, одговор мог оца је био да више нема новца за моје школовање. [...] Положила сам пријемни испит, захваљујући мом разредном старешини, коме сам и дан-данас захвална. Могла сам да упишем шта сам желела, али тата није дозволио. Видела сам да нема сврхе, да од моје средње школе нема ништа, па сам се удала. (ФГ, 35–45, Пирот)

Волела сам фудбал да играм, а стриц ми је бранио јер је то за дечаке. Била сам голман. (ФГ, 18–25, Пирот)

My baby was three months old when I ended up alone. (FG, 18–25, Kostolac)

It was very hard when you had to leave your child with special needs alone at home and go out to earn money for food and clothes. You can't help with school work. There was no bathroom. (FG, 25–35, Kostolac)

I didn't finish high school. Because when I finished the eighth grade, my father's answer was that there was no money for my education. [...] I passed the enrollment exam, thanks to my class teacher, to whom I am grateful till this day, I could go to any school I wanted, but my dad didn't allow me to enroll. I realised that there was no chance of my attending secondary school, so I got married. (FG, 35–45, Pirot)

I loved playing football, but my uncle forbade it, because it is for boys. I was the goalie. (FG, 18–25, Pirot)

Тата је био насилан, мами је било јако тешко. Мислила сам да нећу имати исте проблеме у кући као мама и тата када се удатим. Али изгледа да опет гледам исти филм. (ФГ, 25–35, Костолац)

Ја сам се разболела од ћутања. (ФГ, 25–35, Костолац)

Слушам све вас, свима је узор мајка, изузев мени очигледно. Ја сам расла на селу, три куће, деда и његова два брата. Детињство моје: сироче које је мајка оставила. Старија сестра, 6 година, ја 5, брат од годину дана. Отац алкохоличар. Нисам завршила средњу школу, положила сам пријемни испит, али тата није дозволио, рекао је да за моју школу нема пара. Са 16 сам се удала. Са 17 сам родила ћерку, са 19 сина. Са 27 година се муж разболео, мултипла склероза. Борба, једна велика борба. Тешко детињство, пољопривреда, село. Све се свалило на моја плећа. Где да се запослиш када немаш средњу школу. (ФГ, 35–45, Пирот)

Dad was abusive, mom had a hard time. I thought I would not have the same troubles in my home as my mom and dad, when I got married. But it seems that I am watching the same film all over again. (FG, 25–35, Kostolac)

I became ill from keeping quiet. (FG, 25–35, Kostolac)

I am listening to all of you. Everyone seems to have had their mother as a role model – everyone except me, apparently. I grew up in the countryside, in three houses, with my grandfather and his two brothers. I grew up like an orphan, abandoned by my mother. My older sister was 6 years old, I was 5, and my brother was 1 year old. My father was an alcoholic. I didn't finish high school; I passed the entrance exam, but my father did not allow me to continue, saying there was no money for my education. I got married at 16. I had my daughter at 17 and my son at 19. When I was 27, my husband became ill with multiple sclerosis. A struggle, a huge struggle. A difficult childhood, working in agriculture, living in the countryside. Everything fell on my shoulders. Where can you find a job if you don't have a high school diploma? (FG, 35–45, Pirot)

ЉУБАВ / LOVE

Најбоља пријатељица је саставни део живота. Мораш да имаш најбољу другарицу која ће да те подржи и буде ти ветар у леђа. (ФГ, 25–35, Пирот)

Мајка је твоја реалност. Најбоље знају и често знају и када треба да нас пусте да саме паднемо, а онда да нам објасне шта нам се десило и зашто. Мајка ми се „качила на мозак“ да ми докаже да могу, када ја нисам веровала у себе. (ФГ, 25–35, Пирот)

Мени је моја мајка била узор. Она је била све. И мајка. И жена. И радник. И домаћица. Она ми је увек говорила: „Буди добра мајка, буди добра жена. Немој да дозволиш да зависиш ни од кога. Ради и имај своје паре. Не знаш шта ће да те чека сутра.“ (ФГ, 45+, Београд)

И онда када она треба да каже ко јој је мама, нисам хтела да њен одговор буде: „Моја мама је домаћица.“ И онда се све у мени некако пробудило. Па треба њу да водим у вртић, а супруг некад не може да постигне од посла. Па ја упишем да полажем за кола. Па сам положила и то. Па је сад тако одвозим, довозим, она је сва тако срећна. (ФГ, 18–25, Пирот)

A best friend is an integral part of your life. You have to have a best girl-friend who will support and be your cheerleader (FG, 25–35, Pirot)

Mother is your reality. They know you best and often know when to let us fall and then explain why and how the fall happened. My mother kept pushing me and convincing me that I could do it when I did not believe in myself. (FG, 25–35, Pirot)

For me my mother was a role model. She was everything for me. A mother. A wife. A worker. A housewife. She always told me: “Be a good mother, be a good wife. Don’t let yourself depend on anyone. Work and have your own money. You never know what tomorrow brings.” (FG, 45+, Belgrade)

And when she is to say who her mom is, I didn’t want her answer to be: “My mom is a housewife.” And then all of me somehow woke up. I need to take her to kindergarten, and my husband can’t always manage because of work. So, I took driving lessons, and I passed my driving test. Now I drive her there and pick her up, and she is so happy. (FG, 18–25, Pirot)

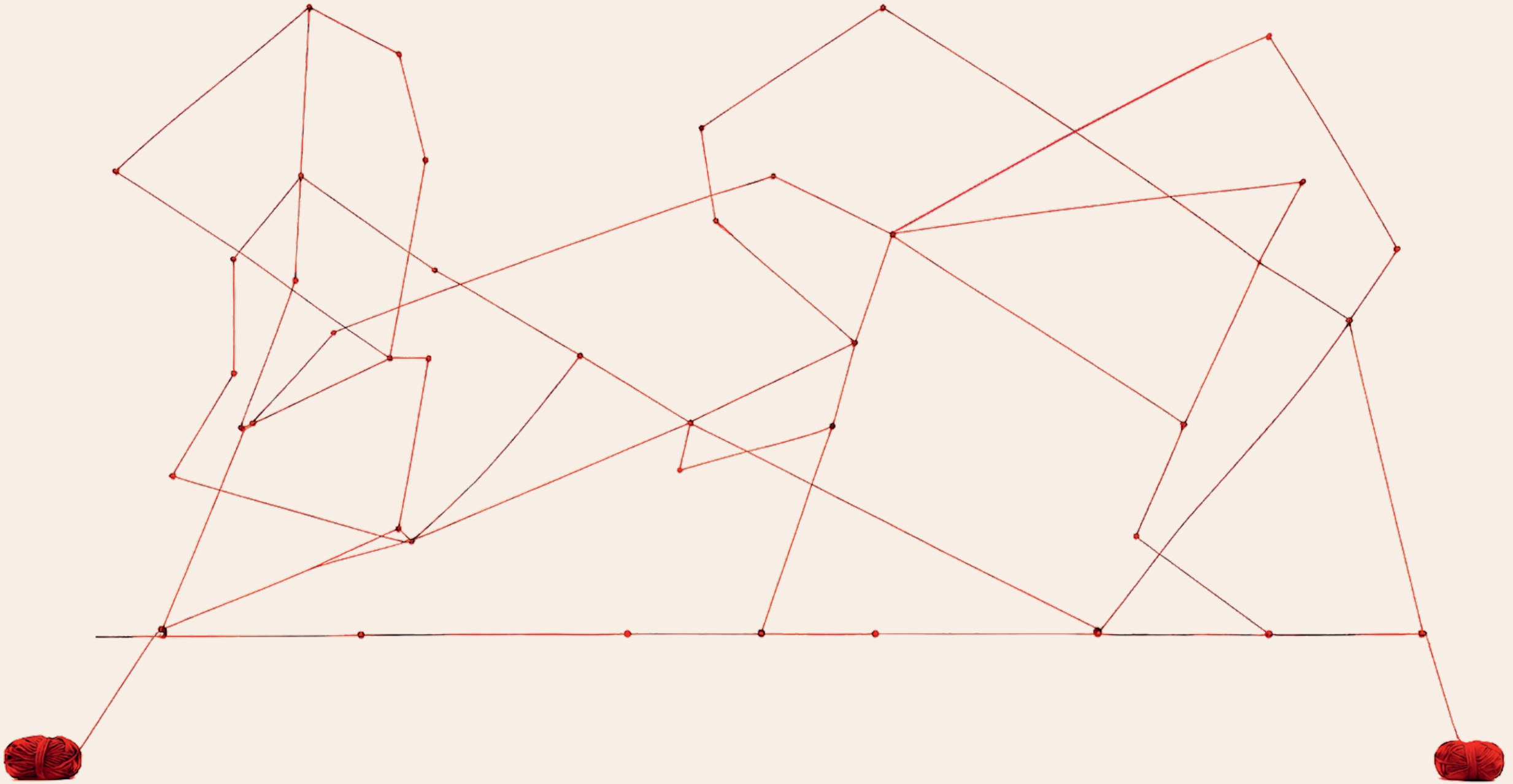
РАДОСТ / HAPPINESS

Ја сам преко 40 година у браку. Једно другом смо узајамно били подршка – супруг мени и ја њему. И оно што смо замислили све смо у принципу и остварили. (ФГ, 45+, Београд)

Тата ме је увек водио у школу. Мени је тата био највећа подршка. Мама неће да да новац, да ми 20 динара, ја кажем: „Па шта да радим са 20 динара?“ Ја када спавам, држим руку испод јастука, а тата ми стави у руку новац, јер је радио чистоћу. Да ми по 200, 300 динара, 500. Кад год је имао паузу на послу, у 9–9.30 часова, ја сам тада имала паузу у школи, он дође, донесе ми да једем. Дала бих све само још једном да га видим. (ФГ, 25–35 г, Београд)

I have been married for over 40 years. We have always been a support to each other – my husband to me, and I to him. And, basically, we have achieved everything we set out to do. (FG, 45+, Belgrade)

My father always took me to school. He was my greatest support. My mother would not give me money, finally she gave me just 20 dinars, and I would say: “What am I supposed to do with 20 dinars?” When I was asleep, I would keep my hand under the pillow, and my father would put money into my hand because he worked in sanitation. He would give me 200, 300, sometimes 500 dinars. Whenever he had a break at work, around 9 or 9:30 a.m., which was also my break at school, he would come and bring me something to eat. I would give anything just to see him one more time. (FG, 25–35, Belgrade)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.662-055.2(=214.58)(083.824)
316.83(=214.58)(083.824)
316.811.1(=214.58)(083.824)

ХЕРОИНЕ : снага Ромкиња / [аутори каталога Бојана Богдановић... [и др.]] ; [превод на енглески Тијана Парезановић] = Heroines : the Power of Roma Women / [catalogue Authors Bojana Bogdanović... [et al.]] ; [English Translation Tijana Parezanović]. - Београд : Етнографски институт САНУ = Belgrade : Institute of Ethnography SASA, 2026 (Београд : Биограф = Belgrade : Birograf). - 108 стр. : илустр. ; 21 x 24 cm

Срп. текст и енгл. превод. - Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Стр. 9-13: Увод / Иван Ђорђевић.

ISBN 978-86-7587-134-7

1. Уп. ств. насл. 2. Богдановић, Бојана, 1980- [аутор] 3. Јокановић, Милена, 1989- [аутор] 4. Стевановић, Лада, 1974- [аутор] 5. Рашић, Милош, 1991- [аутор]
а) Друштвени положај -- Ромкиње -- Изложбени каталози б) Роми -- Антрополошки аспект -- Изложбени каталози в) Роми -- Начин живота -- Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 201150473

„(...) истовремено срећемо и изванредно узбудљив, осећајан, танани лични допринос сваке од личности које су учествовале у овом пројекту – како гласове самих Ромкиња које су водиле своје личне борбе у име свих потлачених, тако и научника који су били укључени у овај пројекат. Сви заједно, они су пажљиво пратили све елементе тог процеса еманципације и представили га, до најмањих ситница, у комплексној, музеолошки беспрекорној поставци."

Проф. емерита Ирина Суботић

„(...) публикација превазилази домен каталога и постаје важна информативна и едукативна студија, која ће имати свој даљи пут прегледности, континуитета, размишљања и праћења свих садашњих и будући храбрих жена Ромкиња, њихових поколења. (...) Она ће се засигурно читати за даље инспирације и подстицаје у разумевању односа друштва према заједницама, рањивим групама, женама, остављајући довољно места за њихове мале – велике светове."

Др Мирослава Лукић Крстановић

„Како таласи нечујних гласова тешко налазе пут до наших ушију јер наше уши нису, на жалост, сензибилисане за такве тонове, то су аутори и мегафони, али и пројектори, појачана реалност реалности коју не видимо или не желимо да видимо. Али, ништа није изгубљено у преводу, ослањајући се на аутентичне тонове и контексте створили су светове које ми можемо да гледамо и чујемо, али и коначно видимо и осећамо у својој истини."

Проф. др Никола Крстовић

"(...) we come across extremely breathtaking, sensitive, refined personal contributions of each one who took part in this project – both the voices of Roma women who were fighting personal battles in the name of all the oppressed, as well as the voices of scholars who were engaged in this project. All together they carefully followed all elements of the process of emancipation and represented it into details, in a complex, exquisite exhibition in museological sense."

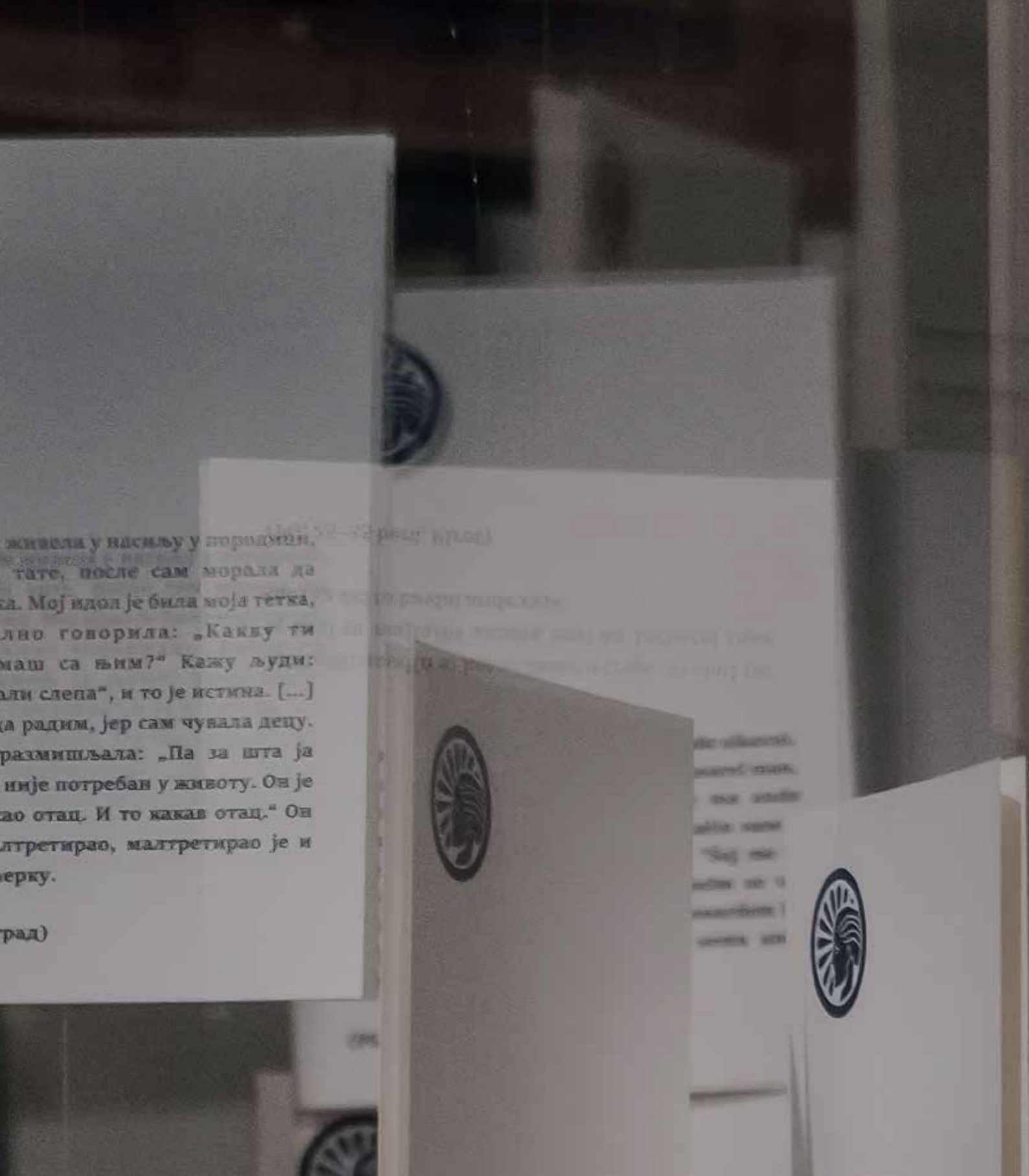
Prof. Emerita Irina Subotić

"(...) The publication transcends the scope of a mere catalogue, becoming a significant informative and educational study – one that will continue to offer insight, continuity, and food for thought, while tracking the journeys of all the courageous Roma women of today and tomorrow, as well as their descendants. (...) It will undoubtedly be read as a source of inspiration and encouragement for understanding how society relates to communities, vulnerable groups, and women, while leaving ample space for their micro yet great worlds."

Dr Miroslava Lukić Krstanović

"Since it is hard for the waves of silent voices to find their way to reach our ears, because they are not, unfortunately sensible enough for such tones, the authors are megaphones, but also projectors, amplified reality that we are not otherwise able to see; or we do not want to see it. However, nothing is lost in translations, authentic tones and contexts create worlds we can observe and hear, and ultimately see and feel in all its truth."

Prof. Dr Nikola Krstović

живела у насиљу у породици,
тате, после сам морала да
ка. Мој идол је била моја тетка,
лно говорила: „Какву ти
маш са њим?“ Кажу људи:
али слепа“, и то је истина. [...]
да радим, јер сам чувала децу.
размишљала: „Па за шта ја
није потребан у животу. Он је
ао отац. И то какав отац.“ Он
лтретирао, малтретирао је и
ерку.

трад)